

บทที่ 2

แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

การศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นแนวทางในการจัดทำวิทยานิพนธ์ เป็นการนำเสนอการศึกษาแนวความคิดและทฤษฎีของประเทศตะวันตกพร้อมแนวความคิดและทฤษฎีของประเทศไทย เพื่อจะนำแนวความคิดทฤษฎีเทคนิคการวิเคราะห์ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อให้ทราบถึงขบวนการ ขั้นตอนและวิธีการ สิ่งที่ได้คาดว่าจะได้รับการศึกษา เพื่อเป็นบรรทัดฐานในการนำมาประยุกต์ใช้ในสภาพพื้นที่จริง และสามารถนำกระบวนการแนวคิดและทฤษฎีดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้มีระเบียบในการคิดและการนำเสนอ ซึ่งขั้นตอนในการศึกษาของบทนี้ทางผู้ศึกษาได้แยกประเด็นการศึกษาออกเป็น 5 ประเด็นหลักด้วยกัน

1. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับวิวัฒนาการชุมชน
2. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเมือง
3. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับองค์ประกอบเมือง
4. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการอนุรักษ์เมือง
5. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนา

1. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับวิวัฒนาการชุมชน

1.1 ความหมายของชุมชน

เมื่อกล่าวถึงเมืองใดเมืองหนึ่งขึ้นมา ในความหมายแล้วเรามักจะหมายถึง “ท้องถิ่น” ซึ่งเกิดจากการวิวัฒนาการมาจาก “บ้านและเมือง” ซึ่งการเกิดเป็นเมืองขึ้นมานั้น ประกอบจากชุมชนที่ใหญ่ขึ้น ดังนั้นไม่น่าแปลกที่เมื่อเรากล่าวถึงเมืองสงขลา ซึ่งก็คือ “ท้องถิ่นสงขลา” นั้นเอง ประกอบด้วยชุมชนต่างๆ ที่มีการพัฒนาตัวขึ้นอย่างหลากหลาย มีเอกลักษณ์ สภาพแวดล้อม สภาพเศรษฐกิจสังคมและศิลปวัฒนธรรม ที่ก่อตัวเป็นรากเง้าของท้องถิ่นของตน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ได้ให้ความหมายของ “ท้องถิ่น” หมายถึงท้องที่ใดท้องที่หนึ่งโดยเฉพาะ ส่วนความหมายของคำว่า “ชุมชน” หมายถึง กลุ่มคนที่อยู่รวมกันเป็นสัตว์สังคมขนาดเล็ก อาศัยบริเวณเดียวกันมีผลประโยชน์ร่วมกัน

คำว่า “ชุมชน” (Community) ได้มีผู้ให้คำจำกัดความไว้ในลักษณะต่างๆ กัน แล้วแต่ประสบการณ์และแนวทางการศึกษาของแต่ละบุคคล แต่โดยรวมแล้ว “ชุมชน” จะมีความหมายในประเด็นเดียวกันคือ บริเวณหรือสถานที่หนึ่งหรือที่ใด ที่มีผู้คนอาศัยอยู่ ซึ่งกลุ่มคนเหล่านั้นตั้งถิ่นฐานรวมกัน เพราะมีความต้องการและความผูกพันด้วยกัน พึ่งพาอาศัยด้วยกัน ในแง่ทางสังคมวิทยาชุมชนเมืองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ประการคือ

1. พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (Geographical Areas)
2. การปะทะสัมพันธ์ทางสังคม (Social Interacting)
3. ความผูกพันร่วมกัน (Common Ties)

นั่นคือ ชุมชนจะต้องประกอบด้วยบุคคลที่มีการปะทะสัมพันธ์กันทางสังคมในพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ และมีความผูกพันร่วมกันในสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือหลายสิ่ง

พจนานุกรม Wester's New Dictionary of the American Language ให้ความหมายว่า “ชุมชน” หมายถึงกลุ่มคนที่อยู่ในท้องที่หรือเมืองเดียวกัน มีอาณาบริเวณหรือเมืองที่มีกลุ่มคนที่อยู่รวมกันและมีความสนใจในเรื่องต่างๆ คล้ายคลึงกัน

พจนานุกรมศัพท์สังคมวิทยา ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2524 ให้ความหมายของชุมชนหรือประชาคมคือ

1. กลุ่มย่อยที่มีลักษณะหลายประการเหมือนกับลักษณะทางสังคม แต่มีขนาดเล็กกว่า และมีความสนใจร่วมกันที่จะประสานในวงแคบมากกว่าชุมชน ซึ่งหมายถึงเขตพื้นที่ ระดับของความคุ้นเคยและการติดต่อระหว่างบุคคล ตลอดจนพื้นฐานของความยึดเหนี่ยวเฉพาะ บางอย่างที่ทำให้ชุมชนแตกต่างจากกลุ่มเพื่อนบ้าน ชุมชนจะมีลักษณะทางเศรษฐกิจเป็นแบบเลี้ยงตนเองที่จำกัดมากกว่าสังคม แต่ภายในวงจำกัดย่อมมีการสังสรรค์ใกล้ชิดกว่า และมีความเห็นอกเห็นใจลึกซึ้งกว่า อาจมีสิ่งเฉพาะบางประการที่ผูกพันเอกภาพเช่น เชื้อชาติ ตันกำเนิดเดิมของชาติหรือศาสนา

2. ความรู้สึกหรือทัศนคติทั้งหมด ที่ผูกพันปัจเจกบุคคลให้รวมเป็นกลุ่ม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2524: หน้า 112) กล่าวคือ องค์ประกอบที่รวมกันเป็นชุมชนนั้น โดยทั่วไปแล้วจะต้องมีองค์ประกอบดังนี้

- คนหรือกลุ่มบุคคล (Men)
- มีอาณาเขตครอบคลุมบริเวณหนึ่งบริเวณใด (Boundary)
- มีความสัมพันธ์ทางสังคม มีความเป็นอยู่คล้ายคลึงกัน (Relationship)
- มีการจัดระเบียบทางสังคม (Laws & Norms)

Edmund Aichin และ John Donoghue ได้แบ่งองค์ประกอบของชุมชนไว้ 3 ประการคือ (อ้างจาก สุกัญญา เอี่ยมชัย, 2539 : หน้า 11)

1. องค์ประกอบทางด้านมนุษย์ (Human Component)

เป็นบทบาทที่สำคัญยิ่งของชุมชน วิวัฒนาการของมนุษย์ชอบอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม ทำให้มีความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น หรือกลุ่มอื่นเนื่องจากมีความต้องการคล้ายคลึงกัน และต้องมีกิจกรรมบางอย่างที่คล้ายกันและทำร่วมกัน

2. องค์ประกอบด้านสิ่งที่มีมนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น (Man - Made Component)

เป็นสิ่งที่มนุษย์ประดิษฐ์คิดค้นมา เพื่อใช้เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน มีทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ในทางรูปธรรม เช่น สิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ หรือสิ่งที่เป็นต่อการดำรงชีวิต เช่น เครื่องทุนแรง เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ฯลฯ ส่วนในทางนามธรรม เช่น ความรู้ ความเชื่อ ปรัชญา ค่านิยม เป็นต้น

3. องค์ประกอบด้านสิ่งที่ธรรมชาติสร้างขึ้น (Natural Component)

คือธรรมชาติที่ล้อมรอบกายมนุษย์และชุมชน เช่น พืช สัตว์ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน และมักเป็นตัวกำหนดกิจกรรม วิถีชีวิตและอื่นๆ

Poplin (1972) มองชุมชนใน 3 สถานะคือ

1. หน่วยของถิ่นที่อยู่ (Territorial Unit) ชุมชนจะเกิดในที่ซึ่งมีทรัพยากรธรรมชาติและเส้นทางคมนาคมผ่าน ในขณะที่ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่มีอิทธิพลต่อชีวิตของคนในชุมชน มนุษย์ก็จะปรับและดัดแปลงสภาพกายภาพของชุมชนตามความต้องการตามกฎหมาย ค่านิยม และกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนในชุมชน

2. หน่วยของการจัดองค์การทางสังคม (Social Organization Unit) ชุมชนถูกมองว่าเป็นระบบสังคมอันหนึ่งซึ่งประกอบด้วยระบบย่อยๆ ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่น อันได้แก่

- การถ่ายทอดวัฒนธรรมให้แก่สมาชิกใหม่ของสังคม (Socialization)
- การควบคุมทางสังคม (Social Control)
- การมีส่วนร่วมในสังคม (Social Participation)
- การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (Mutual Support)
- การผลิต การบริโภค และการกระจายสินค้าและบริการภายในชุมชน (Production - Consumption - Distribution)

นอกจากนี้ชุมชนยังถูกมองว่าเป็นโครงข่ายการปะทะสัมพันธ์กันทางสังคมอีกด้วย การติดต่อสัมพันธ์กันจะเกิดขึ้นระหว่างบุคคล กลุ่มต่างๆ และสถาบันต่างๆ ถ้าความสัมพันธ์นั้นเกิดขึ้นระหว่างบุคคล กลุ่มและสถาบันที่อยู่ในชุมชนหรือในระดับเดียวกัน เรียกว่า เป็นการเชื่อมโยงในแนวราบ (Horizontal Ties) ถ้าความสัมพันธ์เกิดขึ้นระหว่างบุคคล กลุ่มและสถาบันต่างระดับกัน เรียกว่า เป็นการเชื่อมโยงในแนวตั้ง (Vertical Ties) การปะทะสัมพันธ์กันในระดับชุมชนจะอยู่ในรูปแบบใหญ่ 3 แบบคือ

- ความร่วมมือกัน (Cooperation)
- การแข่งขันกัน (Competition)
- ความขัดแย้งกัน (Conflict)

3. หน่วยทางจิตใจและวัฒนธรรม (Psychocultural Unit) ความรู้สึกที่ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนเป็นความผูกพันร่วมกันของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้น การที่คนมีความรู้สึกว่าเขาเป็นคนถิ่นนั้นถิ่นนี้ ทำให้เขาเกิดความรู้สึกมั่นคงเพราะมีที่ยึดเหนี่ยว ความรู้สึกนี้จะเรียกว่า (Community Sentiment) มีอยู่เพราะสมาชิกของชุมชนมีค่านิยม กฎเกณฑ์ทางสังคม และเป้าหมายร่วมกัน ถ้าหากชุมชนใดขาด (Community Sentiment) จะทำให้เกิดปัญหาสังคม เช่น อาชญากรรม โรคจิต ความไม่สงบทางสังคม ซึ่งจะทำให้การควบคุมทางสังคมทำได้ลำบาก

ชุมชนในแง่ของทางสังคมวิทยา จึงให้ความสำคัญกับคนหรือบุคคลค่อนข้างมาก ในฐานะของการเป็นกลไกหลักของชุมชน ที่ก่อให้เกิดการตั้งถิ่นฐานและการครอบครองพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง บริเวณใดที่มีลักษณะสภาพแวดล้อมแตกต่างกันออกไป เพื่อเข้าไปจัดการและแบ่งปันทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ให้กับคนหรือชุมชนจนเกิดเป็นระเบียบ กฎเกณฑ์ต่างๆ มีการจัดองค์การภายในชุมชนทั้งแบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ เป็นส่วนหนึ่งของการเริ่มต้นชีวิต กิจกรรมต่างๆ ภายในชุมชน

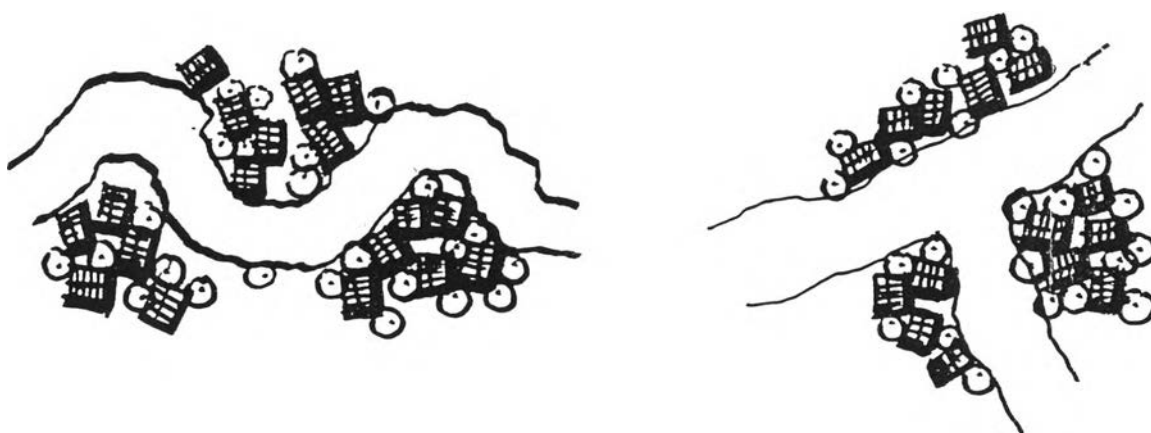
เมื่อมนุษย์ต้องมีการเกี่ยวข้องกับสภาพพื้นที่ สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรต่างๆ ของธรรมชาติ โดยการนำเอาสิ่งเหล่านี้มาดัดแปลงปรับปรุงให้เหมาะสมกับการตั้งชุมชนของตน ก่อเกิดเป็นอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง (Boundary) โดยเกิดได้ทั้งการขยายตัวและหดตัวของพื้นที่ครอบครอง เรียกว่า “การตั้งถิ่นฐาน” หรือ (Settlement)

การตั้งถิ่นฐาน (Settlement) มีความหมายถึง การบุกเบิกเข้าอยู่อาศัยครอบครองพื้นที่ส่วนหนึ่งส่วนใดของโลกที่ยังไม่มีผู้ใดอาศัยมาก่อน รูปแบบและขนาดการตั้งถิ่นฐานมีความซับซ้อนแตกต่างกันไป ตั้งแต่การตั้งถิ่นฐานเพียงครอบครัวเดียวอย่างโดดๆ จนกลายเป็นหมู่บ้านใหญ่ๆ เป็นชุมชน ทั้งชุมชนชนบทและชุมชนเมือง การตั้งถิ่นฐานเป็นการแสดงออกถึงการจัดการพื้นที่ของมนุษย์ในรูปแบบของอาคารบ้านเรือน ถนนหนทาง การใช้ที่ดิน รวมไปถึงผลกระทบต่างๆ ต่อสิ่งแวดล้อม

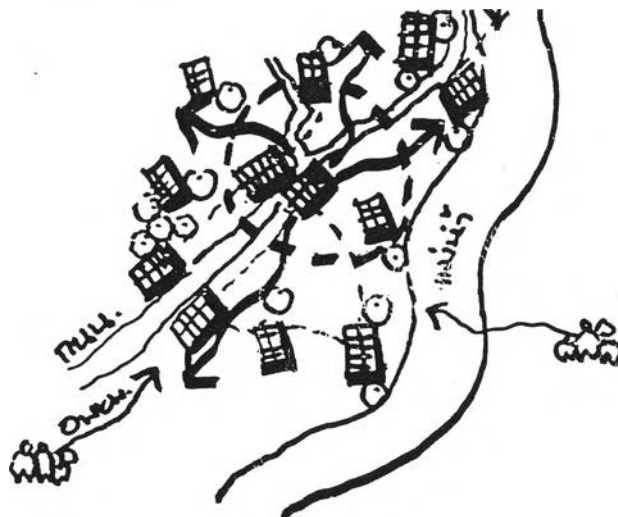
1.2 รูปแบบของการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานในระยะแรกเป็นการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มคนจำนวนน้อย ลักษณะการตั้งถิ่นฐานขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และปัจจัยอื่นๆ ซึ่งแยกออกเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ได้ 2 กลุ่มคือ

1.2.1 การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม (Clustered Settlement) เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การตั้งถิ่นฐานแบบกระจุก มีความสัมพันธ์กับปัจจัยทางธรรมชาติ หรือปัจจัยทางกายภาพค่อนข้างสูง เช่น ที่ราบลุ่มแม่น้ำ หุบเขา บริเวณคูกน้ำ บริเวณที่โค้งแม่น้ำบรรจบกัน เป็นต้น

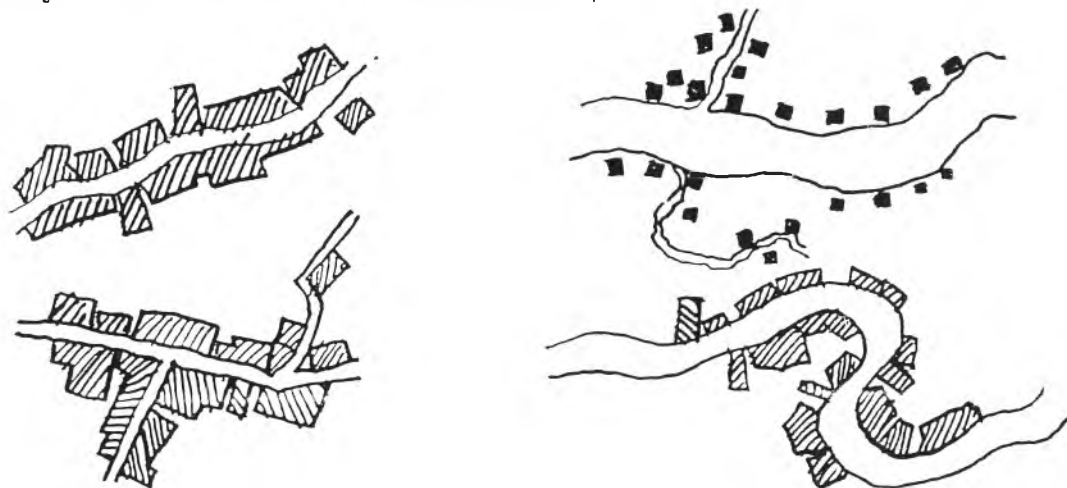

ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐานอาจจะเริ่มจากครอบครัวเดี่ยวโดดๆ หรือ 2-3 ครอบครัวขึ้นไปและมีการขยายตัวของการตั้งถิ่นฐานภายหลัง ทั้งการเพิ่มขึ้นของจำนวนคน การรวมกลุ่มของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงกัน กลุ่มหมู่บ้านจากขนาดเล็ก ขนาดใหญ่ขึ้นเป็นหมู่บ้านใหญ่ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระยะเวลาในการสร้างหมู่บ้าน โดยหมู่บ้านที่มีขนาดใหญ่มักจะก่อตั้งเป็นเวลานาน มีประชากรอยู่หลายชั่วอายุคน

การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม เป็นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนชนบท ที่มีอาชีพทางการเกษตร โดยมีพื้นที่เกษตรอยู่รอบๆ หมู่บ้าน ในบริเวณรอบๆ หมู่บ้านจะใช้เลี้ยงสัตว์ เป็นการตั้งถิ่นฐานแรกเริ่มที่สามารถพบได้ทั่วไป ในทุกภูมิภาคทั่วโลก

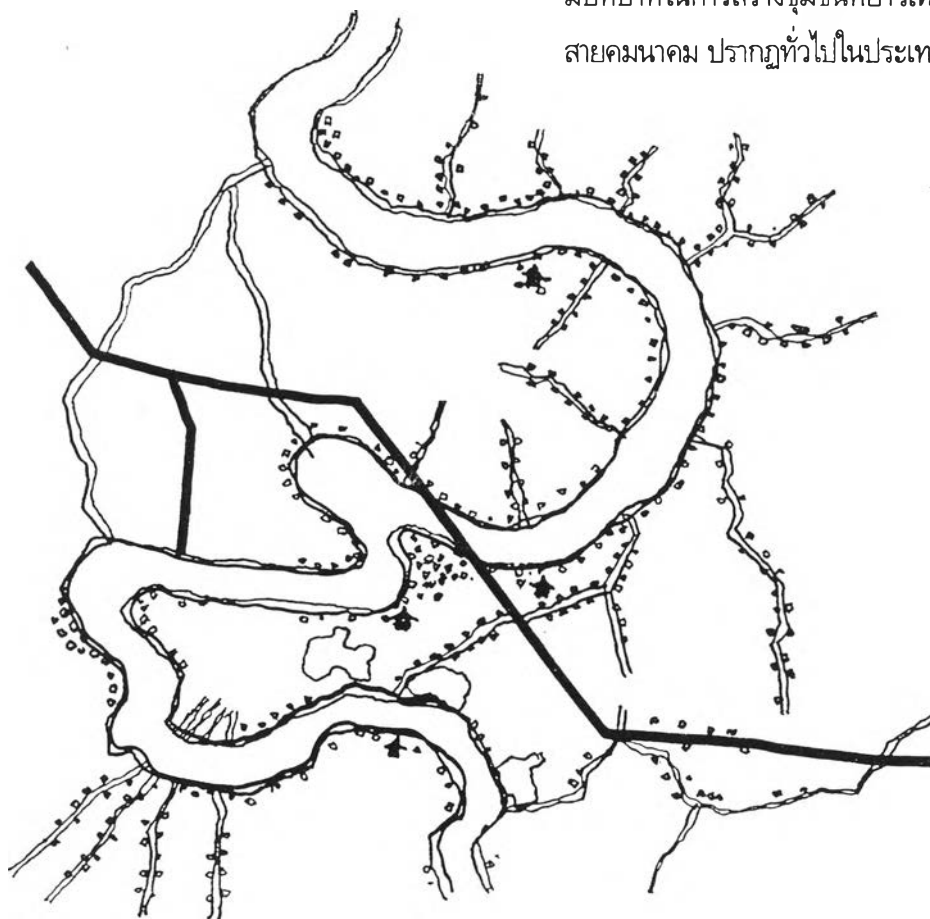
1.2.2 การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม (Linear Settlement) การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้มักจะพบในบริเวณที่ราบเป็นส่วนใหญ่ เพราะเป็นการตั้งชุมชนตามแนวยาวของเส้นทางคมนาคมที่สะดวกต่อการติดต่อค้าขาย การปะทะสังสรรค์กันในสังคม เช่น ตามแนวชายถนน แม่น้ำลำคลอง แนวยาวของหุบเขาแคบๆ เป็นต้น ส่วนพื้นที่แนวหลังจากบ้านเรือนจะเป็นพื้นที่เกษตรกรรม แต่โดยส่วนใหญ่แล้วมนุษย์จะพึ่งพาการคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก เพราะแม่น้ำเป็นปัจจัยดึงดูดที่สำคัญ ทั้งทางด้านแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ ทางด้านการคมนาคม การติดต่อสื่อสาร และอื่นๆ

สำหรับการตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย โดยทั่วไปจะสามารถพบได้ทั้งการตั้งถิ่นฐานแบบเป็นกลุ่ม (Clustered Settlement) และการตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม (Linear Settlement) โดยที่ในชุมชนจะนิยมอยู่รวมกันเป็นสังคมและหมู่บ้านไม่ไกลจากพื้นที่เกษตรกรรม ส่วนใหญ่ชุมชนจะเติบโตเป็นแบบยถากรรม ไม่มีการวางแผนมาก่อน ซึ่งอาจแบ่งเป็นแบบต่างๆ ตามทำเลที่ตั้งและรูปร่างลักษณะทางกายภาพได้ดังต่อไปนี้

1. แบบบนฝั่งแม่น้ำลำคลองหรือถนนหลวง :

ชุมชนประเภทนี้ ตามหลักวิชาการผังเมืองคือ ชุมชนที่ขนานตัวไปตามยาวนั่นเอง โดยจะตั้งถิ่นฐานขนานไปกับแม่น้ำลำคลองหรือถนนหลวง สมัยโบราณคลองและแม่น้ำ ช่วยให้ชุมชนมีน้ำสำหรับอุปโภคและบริโภค ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อ ในขณะเดียวกันเส้นทางรถไฟและถนนหนทางเข้ามาแทนที่มีบทบาทในการสร้างชุมชนที่ยาวเหยียดไปตามทางสายคมนาคม ปรากฏทั่วไปในประเทศไทย

2. แบบเป็นกลุ่มก้อนหนาแน่น :

ชุมชนชนบทที่มีความเป็นอยู่แบบพึ่งพาตนเองบางแห่ง ผู้คนในสังคมคุ้นเคยสนิทสนมกัน มีความเป็นอยู่แบบพึ่งพาอาศัยและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน พบว่าการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มก้อน อำนวยความสะดวกในยามสงคราม และจากโจรผู้ร้ายที่ชอบคุกคามหมู่บ้านเล็กๆ และอ่อนแอ หมู่บ้านแบบเป็นกลุ่มก้อนหนาแน่นเช่นนี้มีลักษณะคล้ายเมืองเล็กๆ ห้อมล้อมด้วยทุ่งนา ป่าละเมาะ มีอยู่มากทางภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

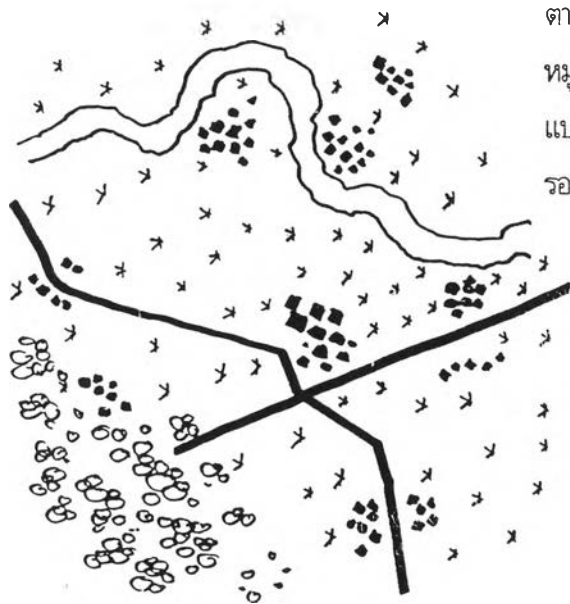
3. แบบเป็นกลุ่มเล็กๆ หลายๆ กลุ่ม

ชุมชนประเภทนี้บางที่ก็แยกออกจากกันเป็นหน่วย มีลักษณะคล้ายชุมชนเล็กๆ หลายชุมชน ถ้าไม่อยู่ห่างกันเกินไป ก็อาจพัฒนาโดยจัดให้รวมกลุ่มเป็นหมู่บ้านเดียว หมู่บ้านประเภทนี้มีอยู่ทั่วไปในภาคต่างๆ

4. แบบการจัดกระจายไม่เป็นกลุ่มก้อน

ชุมชนประเภทนี้ประกอบด้วยอาคารพักอาศัย ที่จัดกระจายออกไปเป็นกลุ่มเล็กๆ ในแปลงที่ดินที่ถมขึ้น มีสภาพคล้ายเกาะเล็กเกาะน้อยกระจายตามทุ่งนา เป็นตัวอย่างของชุมชนที่ตรงกันข้ามกับหมู่บ้านที่อยู่กันอย่างเป็นกลุ่มก้อน ส่วนใหญ่ชุมชนแบบนี้พบได้ทั่วไปบริเวณภาคกลางและบริเวณโดยรอบกรุงเทพมหานคร

5. แบบทำไร่เลื่อนลอย

หมู่บ้านแบบนี้จะพบมากทางภาคเหนือ เพราะเป็นชุมชนของชาวเขาเผ่าต่างๆ ที่อพยพเข้ามา โดยจะย้ายไปตามสถานที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ แต่ในปัจจุบันการอพยพได้ลดลงไปมาก เนื่องจากมีการตั้งนิคมชาวเขาให้ชาวเขาอยู่รวมกันเป็นชุมชนใหญ่ ส่งเสริมอาชีพแทนการทำไร่แบบเลื่อนลอย

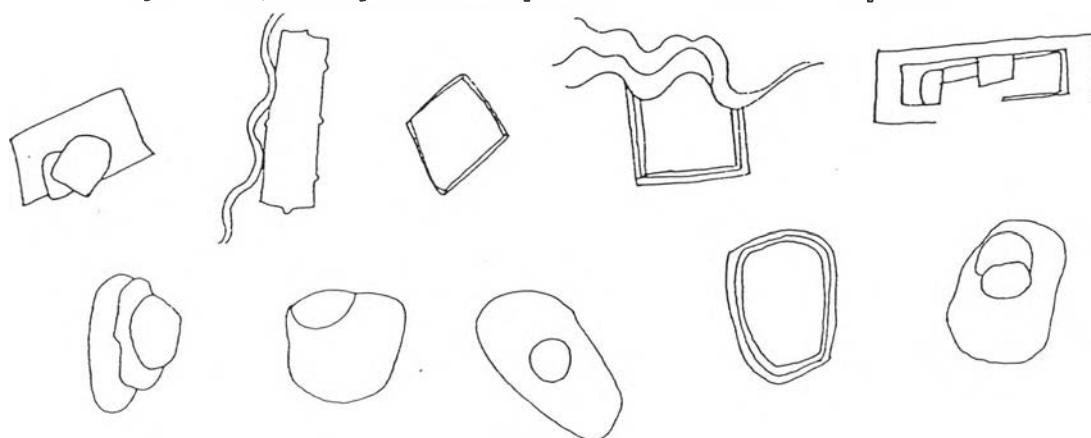
วัฒนธรรมของการตั้งถิ่นฐานไม่ว่าจะมีการพัฒนามาจากรูปแบบใด ทั้งการตั้งถิ่นฐานแบบรวมกลุ่มหรือการตั้งถิ่นฐานตามเส้นทางคมนาคม ล้วนเกิดจากการที่มนุษย์ได้เข้าไปครอบครองและจัดการสภาพพื้นที่ทั้งสิ้น ทำให้สามารถเห็นได้ว่า “ชุมชน” และ “การตั้งถิ่นฐาน” มีความเกี่ยวข้องกันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ อีกทั้งยังมีความหมายโดยรวมที่ใกล้เคียงกัน โดยการตั้งถิ่นฐานก็คือการเกิดชุมชนของมนุษย์ โดยจากการเริ่มแม้แต่หลังคาวัวเรือนเดียว ไปจนเกิดเป็นชุมชนเล็กๆ และกลายเป็นชุมชนใหญ่ และเมื่อมองในทางกลับกัน ชุมชนคือการพัฒนาการอย่างต่อเนื่องของการตั้งถิ่นฐาน

ในการพัฒนาการของชุมชนต่างๆ จะปรากฏการใช้พื้นที่ โดยการดัดแปลงใช้สอยตามสภาพภูมิประเทศของพื้นที่ที่ตนเองตั้งถิ่นฐานอยู่ ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางกายภาพที่เอื้ออำนวยต่อท้องถิ่น โดยปรากฏเป็น

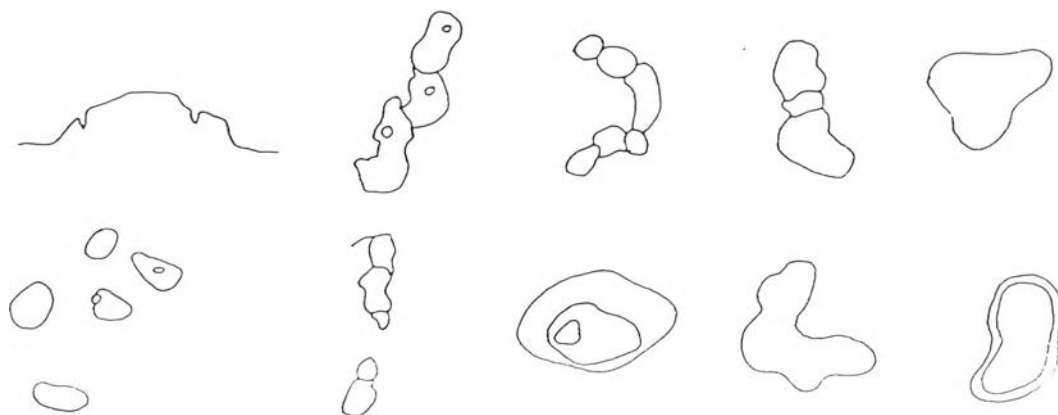
รูปแบบทางกายภาพของชุมชนโดยการสืบค้นและเป็นหลักฐานการอ้างอิงถึงการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ได้ โดยเฉพาะร่องรอยของคูน้ำ คันดิน สระน้ำขนาดใหญ่ ที่สามารถมองเห็นได้จากทางอากาศด้วยตาเปล่า หรือภาพถ่ายทางอากาศ ภาพถ่ายทางดาวเทียม ซึ่งเป็นชุมชนเมืองที่มีขนาดและขอบเขตแน่นอน มีการพัฒนาตามช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ ในขณะที่เดียวกันก็จะมีชุมชนเมืองที่มีความเป็นอิสระ ไม่มีขอบเขตที่แน่นอน แต่ปรากฏอยู่ในตำนานหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชุมชนเร่ร่อน

หลักฐานทางประวัติศาสตร์พัฒนาการการตั้งถิ่นฐานของชุมชนซึ่งปรากฏให้เห็นในลักษณะของการสร้างคูน้ำ คันดิน สระน้ำ หรือหลักฐานทางสถาปัตยกรรม และศิลปกรรมจะพบโดยทั่วไป 2 ลักษณะคือ

1. รูปแบบของชุมชนที่ไม่ขึ้นกับลักษณะทางภูมิประเทศ มักจะพบทั้งชุมชนที่มีการเตรียมการ และวางแผนเพื่อให้รูปทรงของชุมชนเป็นรูปทรงต่างๆ ทั้งรูปวงกลม วงรี วงเหลี่ยม หรือให้รูปทรงอิสระ

2. รูปแบบของชุมชนที่กำหนดขึ้นตามภูมิประเทศ ส่วนใหญ่แล้วมักไม่เป็นทรงเรขาคณิต ขึ้นอยู่ตามสภาพภูมิประเทศและรูปร่างทางธรรมชาติ เช่น รูปทรงของคูน้ำ คันดิน อาจจะยาวคดเคี้ยวไปตามขอบเนินหรือแนวแม่น้ำ

3. รูปแบบการตั้งถิ่นฐานริมชายฝั่งทะเล การตั้งถิ่นฐานแบบนี้มักจะพบได้บริเวณภาคใต้ของประเทศไทยทั้งชายฝั่งทะเลตะวันตก และตะวันออก โดยในอดีตเราจะพบการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในภาคใต้ประกอบด้วย 2 ลักษณะดังนี้

3.1 การตั้งถิ่นฐานของคนพื้นถิ่น ในอดีตประกอบด้วยกลุ่มชน 2 กลุ่มคือ “ชาวบก” คือกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ตามภูเขา ประกอบอาชีพทางการเกษตร เลี้ยงสัตว์ อีกกลุ่มคือ “ชาวน้ำ” คือคนที่อาศัยอยู่ริมชายฝั่งทะเลอยู่ก่อนแล้ว ประกอบอาชีพทางการประมง กลุ่มชนทั้งสองมีความสัมพันธ์กัน โดย ชาวบกจะเดินทางมาแลกเปลี่ยนสินค้ากับชาวน้ำ และเมื่อชาวบกมีประชากรเพิ่มมากขึ้นต้องการที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น แต่แหล่งที่อยู่อาศัยเดิมไม่เหมาะสมจึงย้ายถิ่นฐานไปอยู่ตามลุ่มน้ำต่าง เพราะเป็นที่ราบลุ่ม เช่น ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ลุ่มน้ำตาปี ลุ่มน้ำพุมดวง เป็นต้น แต่ไม่ได้มีบทบาทในการตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านเมือง

3.2 การตั้งถิ่นฐานจากคนต่างถิ่น จากสภาพภูมิศาสตร์ในอดีตการคมนาคมทางทะเลได้ช่วยพาผู้คนที่หลากหลายเชื้อพันธ์เดินทางเข้ามาตั้งถิ่นฐานในดินแดนภาคใต้ เนื่องจากมีเกาะแก่ง ต่างใช้เป็นที่พักหลบมรสุม ซึ่งผู้คนเหล่านี้ได้ช่วยให้เกิดการตั้งถิ่นฐานขึ้นเป็นบ้านเมืองมีหลักฐานทางโบราณคดี สถาปัตยกรรม วัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ มากมายเช่น เมืองสงขลา เมืองภูเก็ต เมืองนครศรีธรรมราช และหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคใต้

จากรูปแบบของชุมชนทั้ง 3 เป็นรูปทรงหลัก ซึ่งจะมีรูปแบบแยกย่อยไปตามลักษณะภูมิประเทศ และถิ่นฐานที่ตั้งของชุมชนนั้นๆ รูปแบบของการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่ปรากฏออกมาในลักษณะการหลงเหลือ คูน้ำ คันดิน สระน้ำ เป็นส่วนหนึ่งในการศึกษาพัฒนาการชุมชน แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพื้นที่นั้น ทำให้สามารถสืบค้นได้ถึงการจัดชุมชนของมนุษย์ในแง่ประวัติศาสตร์และโบราณคดี และเมื่อมีการพบปะสังสรรค์กันของคนในชุมชน ปรากฏในรูปของการวางผังเมืองอย่างชัดเจน โดยเกิดการสร้างงาน ทั้ง สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ขึ้นมาใช้เป็นหลักฐานประกอบในการศึกษาพัฒนาการของท้องถิ่นนั้นได้ดียิ่งขึ้น

2. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเมือง

2.1 ความหมายของคำว่า “เมือง”

คำว่า “เมือง” มีผู้ให้คำจำกัดความ โดยแสดงทรรศนะและความคิดเห็นเกี่ยวกับเมืองไว้ในลักษณะต่างๆ หลายทรรศนะด้วยกัน แล้วแต่ละบุคคลจะมองเมืองในมุมมองใดก็ตาม เมืองย่อมประกอบจากองค์ประกอบหลายๆ ประการมารวมกันเกิดเป็นเมืองขึ้นมา ซึ่งในที่นี้ได้รวบรวมความคิดเห็นต่างๆ ที่เกี่ยวกับเมืองโดยมีรายละเอียดดังนี้

- เมือง (Urban Area) คือบริเวณที่มีประชากรตั้งถิ่นฐานรวมกันอยู่หนาแน่นเป็นชุมชน (Community) และประชากรส่วนใหญ่มีได้มีอาชีพเป็นเกษตรกร หากแต่ประกอบอาชีพในการทำอุตสาหกรรม หรือให้บริการ ทำให้คนต้องมารวมกันอยู่ในบริเวณศูนย์กลางหนึ่ง เกิดมีสิ่งปลูกสร้าง เช่น อาคาร บ้าน เรือน โรงงาน โรงเรียน ตั้งอยู่ใกล้ชิดและแออัด มีถนนหนทางติดต่อกันทั้งภายในเมืองและระหว่างเมืองอื่น (สุวัฒนา ชาติานิติ, 2527:)

- เมือง หมายถึงกลุ่มอาคารที่ค่อนข้างถาวรซึ่งอยู่รวมกันอย่างแออัด หรือเป็นศูนย์กลางที่มีประชากรขนาดใหญ่ตั้งถิ่นฐานกันอยู่อย่างหนาแน่น หรือเป็นอาณาบริเวณที่ประชาชนมีอำนาจปกครองตนเอง โดยมีรัฐบาลท้องถิ่นหรือเทศบาลเมือง นอกจากนี้ในฐานะของระบบสังคม เมืองถือได้ว่าเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีความซับซ้อนของโครงสร้าง และหน้าที่ของชุมชน (ดารณี ถวัลย์พัฒนกุล, 2528:)

- เมือง เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อเหตุผลหลายประการ เป็นสถานที่ที่เกิดขึ้นจากมีผู้ร่วมมือกันสร้างขึ้น เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้อยู่อาศัย อีกทั้งยังมีความเป็นไปเพื่อสอดคล้องกับการรับรู้ของผู้คน หน้าที่พื้นฐานของเมือง และบทบาทหน้าที่ของเมือง ดังนั้นการเคลื่อนไหวในเมือง การใช้พื้นที่สำคัญภายในเมือง นอกจากนี้ยังตอบสนองในด้านความหวัง ความพอใจ และความรู้สึกของการเป็นชุมชน ที่สร้างชีวิตชีวาให้แก่เมือง (Lynch, 1960:)

- เมือง อาจถูกสร้างขึ้นโดยกลุ่มคนหลายสภาพทางสังคม หลากหลายอาชีพ โดยมีจุดประสงค์หลากหลายในการสร้างเมือง สิ่งที่ทำให้เมืองสามารถดำรงอยู่ได้คือ เหตุผลทางเศรษฐกิจ (Cooper, 1953:)

- เมือง เป็นส่วนประกอบทางกายภาพที่จำเป็น สิ่งเหล่านี้ได้รวม กำแพงล้อมรอบ ถนน กลุ่มบ้าน ตลาด โดยที่สิ่งเหล่านี้เปรียบเสมือนเปลือกนอกล้อมรอบแก่นกลาง ซึ่งคือที่รวมของกลุ่มผู้อยู่อาศัย นอกจากนี้การตั้งถิ่นฐานควรมีเครื่องป้องกันด้านความปลอดภัย และมีกองบัญชาการ ที่พิทักษ์ด้วย (Lewis Mumford)

- เมือง เป็นที่ชุมนุมของประชาชน มีขนาดพื้นที่หรือกำแพงรายล้อมไม่ใหญ่โตมากนักแต่เต็มไปด้วยผู้อยู่อาศัยและพลังอำนาจของประชาชน (Betero ผู้รู้ในศตวรรษที่ 16)

- เมือง คือศูนย์กลางการบริหารสำหรับพื้นที่โดยรอบ (Robert E. Dickinson 1964: 19)

- เมือง หมายถึงเขตชุมชนที่มีประชากรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น และมีอาณาเขตที่แน่นอน มีความเจริญมากกว่ารอบนอกที่เป็นชนบท ประกอบอาชีพที่ไม่ใช่เกษตรกรรม เมืองเป็นศูนย์กลางการผลิต การคมนาคมขนส่ง การติดต่อสื่อสาร การบริหาร การปกครอง ศิลปวัฒนธรรม และการบริการสาธารณูปโภคต่างๆ (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2532: หน้า 403)

- เมือง อาจมีความหมายเป็นกลางๆ โดยมีได้บ่งบอกถึงขนาด มีความเข้าใจกันว่าเป็นศูนย์กลางของความเจริญแต่โบราณกาลและแนวความคิดของคนไทยส่วนใหญ่ ก็ได้รวมเอาบริเวณโดยรอบศูนย์กลางเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเมืองด้วย เช่น เมืองไทย ได้แก่ประเทศไทยทั้งหมด เมืองเชียงใหม่คือจังหวัดเชียงใหม่ เมืองโคราชคือจังหวัดนครราชสีมา

ในด้านการบริหารของประเทศไทยได้กำหนดว่า “เมือง” คือ เขตเทศบาลซึ่งเป็นชุมชนหนาแน่นที่สามารถมีการปกครองท้องถิ่น สนองความต้องการของประชาชน ตามพระราชบัญญัติเทศบาล พ.ศ.2496 อันเป็นพระราชบัญญัติที่ใช้มาจนถึงปัจจุบัน ได้แบ่งเทศบาลออกเป็น 3 ประเภทได้แก่ เทศบาลนคร เทศบาลเมือง และเทศบาลตำบล เกณฑ์ในการยกฐานะขึ้นเป็นเทศบาลในระดับต่างๆ นั้น มีหลายประการที่สำคัญ ได้แก่ จำนวนประชากร และความหนาแน่นเฉลี่ยต่อพื้นที่ ตัวอย่างเช่น “เทศบาลเมือง” ได้แก่ท้องถิ่นอันเป็นที่ตั้งของศาลากลางจังหวัด หรือท้องถิ่นชุมชนที่มีราษฎรตั้งแต่หนึ่งหมื่นคนขึ้นไป โดยราษฎรเหล่านั้นอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น เฉลี่ยไม่ต่ำกว่าสามพันคนต่อหนึ่งตารางกิโลเมตร ทั้งมีรายได้พอควรแก่การปฏิบัติหน้าที่เทศบาลเมือง อันต้องทำตามพระราชบัญญัตินี้ และซึ่งมีพระราชกฤษฎีกายกฐานะเป็นเทศบาลเมือง และพระราชกฤษฎีกานั้นให้ระบุชื่อและเขตเทศบาลไว้ด้วย

แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า “เมือง” ตามความหมายของการปกครองและการบริหารประเทศนั้นเป็นการกำหนดขอบเขตที่แน่นอน ซึ่งในบางครั้งเขตเทศบาลมีพื้นที่กว้างขวางและรวมเอาประชากรชนบทไว้ด้วย เหตุนี้เขตเมืองกับเขตชนบทของไทยจึงไม่แบ่งแยกออกจากกันโดยเด็ดขาด

ในประเทศอื่นนั้น การกำหนดความหมายของเมืองตามการบริหารก็จะแตกต่างกันไปตามความเหมาะสมของแต่ละประเทศ ตัวอย่างเช่น

ประเทศบราซิล ให้ความหมาย “เมือง” คือ เมืองและเขตพื้นที่ชานเมืองของย่านศูนย์กลางการบริหารราชการ

ประเทศออสเตรเลีย ให้ความหมาย “เมือง” คือ กลุ่มประชากรมากกว่าหรือเท่ากับ 1,000 คน มีความหนาแน่นต่ำสุด 500 คน/ตารางไมล์

ประเทศเดนมาร์ก ให้ความหมาย “เมือง” คือ ที่รวมของคนที่อาศัยมากกว่าหรือเท่ากับ 200 คน (ที่มา : UN. Demographic Yearbook, 1968)

สถานที่มากมายทั้งในอดีตและปัจจุบันที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นเมืองนั้น บางเมืองได้รวมเอาพื้นที่เกษตรกรรมในบริเวณที่พกอาศัยด้วย เช่น

ประเทศญี่ปุ่น เมืองขนาดกลาง (ประชากรตั้งแต่ 100,000 - 500,000 คน) พื้นที่มากกว่าครึ่งหนึ่งเป็นการใช้ประโยชน์ทางการเกษตร

ชาวนาในเมืองชนบทของเกาะซิติ ผู้อยู่อาศัย 30,000 คน ซึ่งเป็นแรงงานเกษตรกรรม ครอบครองเมืองเกือบหมด

อีกองค์ประกอบหนึ่งที่เกิดเป็นเมืองขึ้นมาได้นั้นน่าจะอยู่ในเหตุผลของด้านการปกครองตนเอง โดยมีการสืบทอดมาตั้งแต่โบราณ

เมื่อรวมความแล้ว จะเห็นได้ว่าการให้ความหมายของคำว่า “เมือง” นั้นมีมาตรการกำหนดได้หลายวิธี ดังนี้

1. กำหนดโดยอาชีพของประชากรที่มารวมกันบนพื้นที่นั้น ทำให้เกิดกิจกรรมและลักษณะทางกายภาพที่แตกต่างไปจากบริเวณชนบท
2. กำหนดให้ยึดถือว่าเป็นที่ตั้งเมืองเก่าและมีความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่อดีต เช่น เมืองเชียงใหม่ เมืองลพบุรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองสงขลา เป็นต้น
3. กำหนดโดยกฎหมาย ได้แก่ เทศบาลต่างๆ (สุวัฒนา ชาติานิติ 2527:)

2.2 การก่อตัวของชุมชนเมือง (Urban Forms)

จากแนวความคิดและคำจำกัดความของ “เมือง” ในหลายๆ ความคิดนั้น พอที่จะสรุปได้ว่า เมืองเกิดขึ้นด้วยเหตุผลและปัจจัยต่างๆ หลายประการ แต่ทั้งนี้เมืองเกิดขึ้นจากการรวมตัวเป็นชุมชนใหญ่ มีความซับซ้อนจากโครงสร้างและหน้าที่ของชุมชนในด้านต่างๆ ดังนั้นการก่อรูปของชุมชนเมืองถือได้ว่าเป็นการรวมกลุ่มขององค์ประกอบต่างๆ ทั้งจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น การศึกษาถึง

Urban forms เป็นการศึกษาเพื่อทราบเหตุปัจจัยพื้นฐานของการเกิด ลักษณะการเปลี่ยนแปลง ความสัมพันธ์ขององค์ประกอบเมือง อันประกอบด้วยองค์ประกอบทางธรรมชาติ และองค์ประกอบที่มนุษย์สร้างขึ้น โดยมีอิทธิพลต่อการเกิด Urban Forms ของเมืองนั้นได้แก่

1. **ลักษณะภูมิประเทศ (Nature of the Site)** เป็นองค์ประกอบและปัจจัยที่ทำให้ Urban Forms ในแต่ละพื้นที่ชุมชนมีลักษณะแตกต่างกันไป เช่น ชุมชนที่ตั้งอยู่บนที่ลุ่ม หรือที่ดอน, ดินภูเขา, ดินทะเล หรือเมืองสงขลาที่มีทะเลขนานทั้ง 2 ข้าง เป็นต้น
2. **ลักษณะทางประชากร (People or Population)** เป็นองค์ประกอบและปัจจัยหลักที่สำคัญต่อการเกิด Urban Forms เพราะมนุษย์เป็นผู้สร้างวัตถุ และกิจกรรมต่างๆ โดยทั่วไปแล้วมนุษย์ในแต่ละพื้นที่จะมีลักษณะของความแตกต่างของทางสังคม การปกครอง การดำรงชีพ สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นอิทธิพลต่อการเกิด Urban Forms ของแต่ละพื้นที่
3. **ลักษณะทางกิจกรรม (Human Actives)** เป็นกิจกรรมต่างๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้น เพื่อตอบสนองความต้องการ และเพื่อประโยชน์ร่วมกัน แต่เนื่องจากกิจกรรมในแต่ละพื้นที่มีลักษณะที่เหมือนกันและแตกต่างกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยที่เอื้ออำนวย และวัตถุประสงค์ ดังนั้นจึงส่งผลให้ Urban Forms ในแต่ละพื้นที่ที่มีความเหมือนและแตกต่างกันด้วย
4. **ระบบการขนส่งและคมนาคม (Movement System)** เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัวของ Urban Forms ที่สำคัญ ได้แก่ เส้นทางคมนาคม ชนิดของพาหนะ จุดรับส่งเชื่อมต่อของระบบและองค์ประกอบที่สนับสนุนต่อระบบขนส่งคมนาคม
5. **สัญลักษณ์ของชุมชน (Landmark & Physical Boundary)** เป็นเครื่องชี้ลักษณะและทิศทางของเมืองให้เข้ามาใช้เมือง และผู้เดินทางเข้ามาในเมือง ใช้เป็นลักษณะเด่นช่วยให้เกิด Urban Forms
6. **บทบาทหน้าที่ของชุมชน (Function of City)** เป็นเครื่องแสดงถึง Urban Forms ของแต่ละชุมชนในหน้าที่ บทบาทที่แตกต่างกัน อาทิเช่น บทบาทหน้าที่ของเมืองท่องเที่ยว เมืองศูนย์กลางการปกครองและการบริหาร เมืองศูนย์กลางทางการค้าและบริการ หรือเมืองอุตสาหกรรม เป็นต้น

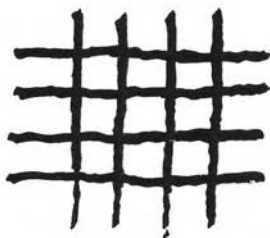
สำหรับแนวความคิดของ (Gordon E. Cherry, 1974:) ได้ให้ความเห็นว่าการก่อรูปของเมืองขึ้นอยู่กับปัจจัยที่สำคัญคือ

1. ขนาดของเมือง
2. ความหนาแน่นของเมือง โดยขนาดและความหนาแน่นของเมือง จะมีความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับจำนวนประชากร และการใช้พื้นที่ของประชาชน
3. รูปร่างของเมือง ขึ้นอยู่กับสภาพภูมิประเทศและเส้นทางคมนาคมเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การกำหนดรูปร่างของเมืองในระยะแรก แต่ในระยะต่อมาจะเกี่ยวข้องกับผู้ออกแบบเมืองว่าต้องการให้เมืองมีลักษณะอย่างไร

สำหรับรูปร่างของเมือง เมืองทุกเมืองจะต้องปรากฏรูปร่าง โดยแยกเป็นประเภทออกมาได้ดังนี้คือ

- 3.1 วงกลมและรัศมี (Radiocentric) ประกอบด้วยวงแหวนและถนนรัศมี ซึ่งมีแนวทางการพัฒนาออกจากศูนย์กลางเมือง รูปแบบนี้มักพบในเมืองขนาดใหญ่

- 3.2 ตาราง (Rectilinear) ประกอบด้วยแนวพัฒนาสองแนวซึ่งตัดกันที่บริเวณศูนย์กลาง มักพบในเมืองขนาดเล็กมากกว่าเมืองขนาดใหญ่

- 3.3 ดวงดาว (Star) มีลักษณะคล้ายแบบวงกลมและรัศมี แต่แทนที่จะมีถนนวงแหวนกลับกลายเป็นที่ว่างเว้นแทน

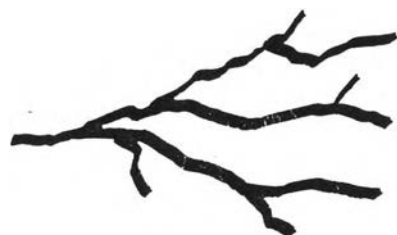

- 3.4 วงแหวน (Ring) เป็นลักษณะของเมืองที่โอบล้อมที่เว้นว่างขนาดใหญ่ ซึ่งอาจเป็นอ่าวหรือภูเขา หรือพื้นที่ที่เป็นอุปสรรคตามธรรมชาติ รูปร่างวงแหวนและดวงดาวอาจพบอยู่ด้วยกันได้

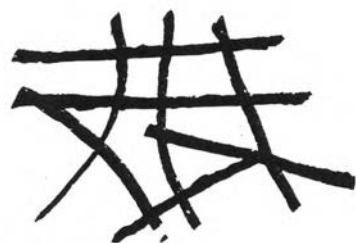
ในกรณีที่ดินนวงแหวนถูกสร้างขึ้นในพื้นที่รอบนอกของมหานคร

3.5 แนวยาว (Linear) รูปร่างของเมืองตามแนวยาว ซึ่งมักเป็นผลมาจากสภาพแวดล้อมทางกายภาพ ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเจริญเติบโตของเมือง หรือมีฉะนั้นก็เป็นผลสืบเนื่องมาจากแนวเส้นทางคมนาคมหลักซึ่งแผ่ออกไป

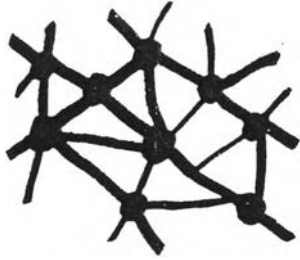
3.6 สาขา (Branch) เป็นลักษณะของเมืองตามแนวยาว ซึ่งบรรจบเข้าหาแนวแกนหลัก

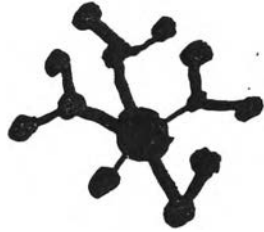
3.7 ผืนแผ่น (Sheet) พื้นที่เมืองกว้างๆ ซึ่งมีความชัดเจนของรูปทรงน้อยมากหรือไม่มีเลย

3.8 ผืนแผ่นต่อเนื่อง (Articulated Sheet) เป็นรูปร่างของเมืองที่มีศูนย์กลางชุมชนแห่งหนึ่งหรือหลายแห่ง และมีชุมชนย่อยอีกหลายแห่งกระจายตัวกันอยู่ในพื้นที่

3.9 กลุ่มดาว (Constellation) คือกลุ่มของชุมชนเมืองขนาดใกล้เคียงกันหลายๆ แห่งมาอยู่ติดกัน

3.10 เมืองบริวาร (Satellite) คือกลุ่มของชุมชนเมืองขนาดใกล้เคียงกัน กระจายตัวอยู่รอบเมืองศูนย์กลางขนาดใหญ่หรือเมืองแม่

4. การใช้ประโยชน์ที่ดิน เมืองต่างๆ อาจมีการใช้ประโยชน์ที่ดินแตกต่างกันไปทั้งประเภทและขนาด ทั้งขึ้นอยู่กับบทบาทและหน้าที่ของเมืองนั้นๆ

5. สภาพของเมือง เป็นการพิจารณาถึงขีดความสามารถของเมือง ทางกายภาพของพื้นที่ในการรองรับบทบาทหน้าที่ต่างๆ ของเมืองให้สามารถดำเนินการไปได้อย่างมีประสิทธิภาพเป็นผลประโยชน์ของผู้พักอาศัยในเมืองนั้นๆ สภาพของเมืองจะแตกต่างกันไปตามพื้นที่ส่วนต่างๆ ของเมือง ซึ่งนักผังเมืองจะเกี่ยวข้องกับการปรับปรุงสภาพและมาตรฐานของเมืองอยู่เสมอ

2.3 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อที่ตั้งของเมือง

เมืองที่เกิดขึ้นที่ใดที่หนึ่งนั้น มิใช่เกิดขึ้นตามบุญตามกรรม แต่มีเหตุผลหรือปัจจัยหลายประการซึ่งทำให้บริเวณนั้นเป็นที่ตั้งของเมือง ปัจจัยที่ว่านี้อาจมีปัจจัยหนึ่งที่เด่นหรือมีอิทธิพลมากกว่าปัจจัยอื่น หรือทุกปัจจัยมีความสำคัญเท่ากัน ปัจจัยเหล่านี้ได้แก่

1. แหล่งอุปโภคบริโภค : เมืองบางเมืองตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ใกล้แหล่งน้ำ แต่ต่อมาเมื่อเกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรมแล้ว การประดิษฐ์คิดค้นต่างๆ มาของเครื่องจักรไอน้ำ มีผลทำให้การดำเนินชีวิตของมนุษย์ต่างไปจากเดิม การคิดค้นเครื่องจักรแทนแรงงานคนและสัตว์ เกิดผลผลิตจำนวนมาก มีการคมนาคมขนส่งที่สะดวก การค้าขายตัวเกิดเป็นเมืองท่า เช่น ศูนย์กลางคมนาคมขนส่ง เมืองอุตสาหกรรมและศูนย์กลางการบริการต่างๆ เกิดการอพยพจากชนบทสู่เมือง ภายในเมืองเองก็เกิดการเปลี่ยนแปลงของอาชีพการบริการแตกต่างไปจากโบราณ นับเป็นผลจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่เปลี่ยนโฉมหน้าของเมืองไปโดยไม่มีที่สิ้นสุด

2. เส้นทางคมนาคม : บริเวณที่สะดวกในการคมนาคมขนส่ง หรือเป็นเส้นทางคมนาคมหลายสาย เหมาะแก่การเป็นที่ตั้งของเมือง เช่น เมืองท่าต่างๆ ที่ตั้งอยู่ริมทะเล เมืองที่เป็นศูนย์กลางการขนส่งทั้งทางบก ทางน้ำ และทางอากาศ เมืองที่เป็นจุดพักแรมของการเดินทางระยะยาว เป็นต้น ตัวอย่างของเมืองประเภทนี้ เช่น สิงคโปร์ ชิดนีย์ ซิดาโก เป็นต้น

3. ทรัพยากรธรรมชาติ : บริเวณที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญทางเศรษฐกิจสามารถดึงดูดให้ มนุษย์ตั้งถิ่นฐานและวิวัฒนาการเมือง เช่น เมืองที่เป็นเหมืองถ่านหินมาก่อน และต่อมากลายเป็นเมืองอุตสาหกรรม หรือชุมชนที่เกิดขึ้นจากการตั้งทองสัมฤทธิ์ก่อน เป็นเมืองที่เกิดขึ้นจากการเป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวที่เกิดจากความงดงามของภูมิประเทศ ก็ถือว่ามียุทธูปมาจกทรัพยากรธรรมชาติเช่นกัน ตัวอย่างได้แก่ เมือง ภูเก็ต เมืองคาลกูลีส (Kalgoorlie) เป็นแหล่งทองใหญ่ในรัฐออสเตรเลียตะวันตก

4. ภัยธรรมชาติ : บริเวณที่ปลอดภัยจากภัยธรรมชาติดึงดูดให้มนุษย์เข้ามาตั้งถิ่นฐาน และเติบโต เป็นเมืองต่อไป เช่น บริเวณที่สูงซึ่งรอดพ้นจากภัยน้ำท่วม หรือบริเวณริมอ่าวที่พ้นจากพายุ เป็นต้น เมือง หลายเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยตั้งอยู่ในโคกหรือเนินให้พ้นจากน้ำท่วม และอีกหลายเมืองใน ภาคใต้ของไทยที่เมืองตั้งอยู่ในอ่าวหรือเกาะแก่งต่างๆ ที่เหมาะแก่การหลบมรสุม

5. ที่ตั้งช่วยในการป้องกันเมือง : ในสมัยโบราณมนุษย์ต้องการความปลอดภัยจากการรุกรานของ ข้าศึกศัตรูจึงเลือกสร้างเมืองในที่ที่สามารถป้องกันตัวเองได้ เช่น เนินเขาแนวโค้งแม่น้ำ ซึ่งทำให้เกิดความยาก ลำบากแก่ข้าศึกศัตรูในการเข้าโจมตี และสามารถป้องกันตนเองได้ง่าย โดยการสร้างคูเมืองล้อมรอบจนจรด แนวแม่น้ำ เช่น พระนครศรีอยุธยา กรุงเทพมหานคร หรือเมืองป้อมบนเขาของกรีกโบราณ และเมืองบนยอด เขาในอิตาลี

6. ความต้องการของผู้นำหรือหมู่คณะ : การกำหนดว่าจะสร้างเมือง ณ ที่ใดนั้น บางครั้งขึ้นอยู่กับผู้ นำ เช่น พระมหากษัตริย์ หรือขึ้นอยู่กับหมู่คณะเป็นส่วนรวม ซึ่งมักจะมีเหตุผลอื่นสำคัญรวมอยู่ด้วย เช่น จุด ยุทธศาสตร์หรือความเหมาะสมทางแหล่งอุปโภค หรือเมืองในปัจจุบันที่เกิดจากการกำหนดทางผังเมือง เช่น เมืองใหม่ (New Town) ก็เกิดจากปัจจัยดังกล่าว (สุวัฒนา ธาดานิติ, 2527:)

2.4 ขนาดของเมือง

ในปัจจุบันนี้มีเมืองกระจายตามภูมิภาคต่างๆ ของโลกเป็นจำนวนมาก มีขนาดต่างๆ กัน ซึ่งอาจแยก ได้เป็น

- ชุมชนเมืองขนาดเล็ก (Village) ได้แก่ ศูนย์กลางหมู่บ้าน ศูนย์กลางตำบล
- ชุมชนเมืองขนาดกลาง (Town) ได้แก่ ตัวอำเภอ ตัวจังหวัด ที่มีขนาดไม่ใหญ่นัก
- ชุมชนเมืองขนาดใหญ่ (City) ได้แก่ จังหวัด หรือเมืองใหญ่

นอกจากการแบ่งขนาดของเมืองออกเป็น 3 ขนาดแล้ว แต่ในปัจจุบันเมืองหลายๆ เมืองทั่วโลกมีลักษณะของการเป็นมหานคร (Metropolis) คือเมืองใหญ่ที่มีประชากรมากมีพื้นที่กว้างขวางเป็นเมืองที่สำคัญของประเทศ เช่น กรุงเทพมหานคร มหานครนิวยอร์ก เป็นต้น โดยส่วนใหญ่แล้วมหานครจะมีประชากรเกินล้านคนขึ้นไป เรียกกันว่า “เมืองประชากรเกินล้าน” (Million City) (สุวัฒนา ชาติานิติ, 2527:)

2.5 ประเภทของเมือง

เมืองโดยทั่วไป อาจแบ่งออกได้ 2 ลักษณะ คือแบ่งตามลักษณะเด่นของเมือง และตามหน้าที่และบทบาทของเมือง กล่าวคือ

1. แบ่งประเภทตามลักษณะเด่นของเมือง แบ่งออกได้ดังนี้

1.1 เมืองธรรมชาติ แยกออกเป็นเมืองชายทะเลและเมืองภูเขา โดยที่เมืองชายทะเล คือเมืองที่ตั้งอยู่ริมทะเล มีความสวยงามเป็นพิเศษ เนื่องมาจากมีชายหาด มีกิจกรรมทางน้ำ ทิวทัศน์ธรรมชาติอยู่ใกล้เมือง เช่น เมืองพัทยา เมืองภูเก็ต เมืองสงขลา ส่วนเมืองภูเขา ได้แก่ เมืองที่ตั้งอยู่บนเทือกเขา หรือที่สูงที่มีความสวยงามเป็นพิเศษจากสภาพภูมิประเทศและสภาพอากาศ เช่น เมืองแม่ฮ่องสอน, เมืองเชียงใหม่, เมืองพัทยา เป็นต้น

1.2 เมืองประวัติศาสตร์ ได้แก่ เมืองที่มีความสำคัญในอดีต เมืองที่มีร่องรอยความเจริญรุ่งเรืองในอดีต มีแหล่งที่ตั้งของศาสนสถานที่สำคัญ เช่น เมืองอยุธยา, สุโขทัย, นครพนม, เชียงใหม่

1.3 เมืองศิลปวัฒนธรรมประเพณีและกิจกรรม ได้แก่ เมืองที่มีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ อันเนื่องมาจากศิลปะท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ชีวิตความเป็นอยู่ เช่น เมืองเชียงใหม่, ลำปาง, นครศรีธรรมราช, สงขลา เป็นต้น

2. แบ่งประเภทตามหน้าที่บทบาทของเมือง แบ่งออกได้ดังนี้

2.1 เมืองที่เป็นจุดหมายของการท่องเที่ยว มีลักษณะเป็นเมืองที่มีแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ และที่มนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งคุณสมบัตินี้จะเป็นสิ่งบ่งชี้และกำหนดให้เมืองมีความสำคัญอย่างมากในการเป็นแหล่งท่องเที่ยวหรือเป็นจุดหมายของการท่องเที่ยวโดยตรง

2.2 เมืองที่เป็นเมืองบริการ เป็นจุดรวมแหล่งอาหาร ให้ความสะดวกแก่ผู้ที่เข้ามาในเมือง

2.3 เมืองที่เป็นจุดแวะพัก เป็นเมืองให้บริการระยะสั้นๆ

2.4 เมืองที่เป็นทางผ่าน เป็นเมืองที่ไม่มีแรงดึงดูดให้แวะเที่ยวชม ไม่มีสิ่งน่าสนใจ หรือการบริการในด้านต่างๆ ซึ่งอาจมีสาเหตุมาจากการขาดประชาสัมพันธ์ หรือไม่มีแหล่งดึงดูดมากพอ มักจะอยู่ในจุดของทางผ่านไปสู่อเมืองท่องเที่ยวหรือเมืองบริการ โดยจะใกล้เคียงกัน (อัจฉรี ชาญประโคน, 2538 : หน้า 18-19)

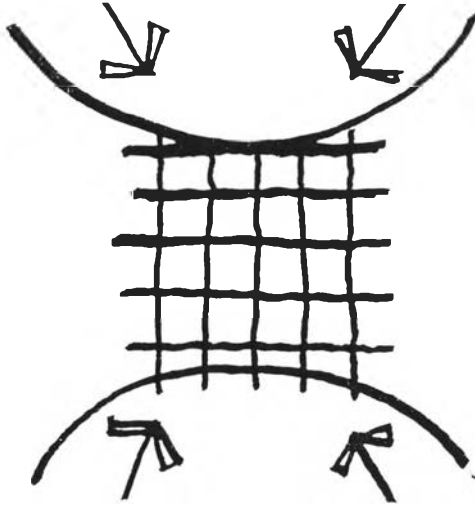
2.6 วิวัฒนาการของเมือง (Urban Evolution)

Taylor (Lowis Keeble, 1964 : หน้า 87) กล่าวถึงวิวัฒนาการของเมือง โดยพิจารณาจากลักษณะโครงสร้างภายในเมือง ซึ่งปรากฏเป็นรูปแนวถนน และการใช้ที่ดิน พบว่าวิวัฒนาการของเมืองมี 4 ระดับคือ

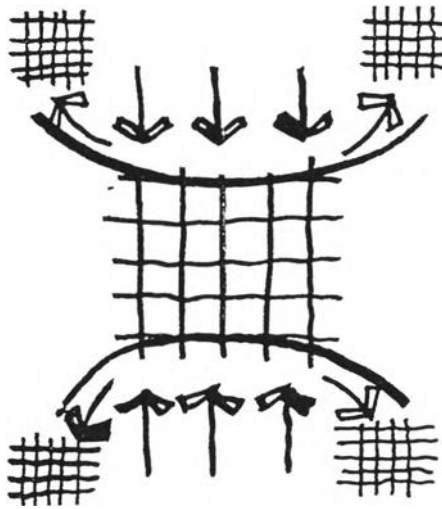
1. ขั้นทารก (Infantile) เริ่มต้นในการรวมตัวเป็นชุมชนเมืองขนาดเล็ก โดยไม่มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินของเมืองให้เห็นอย่างเด่นชัด
2. ขั้นวัยรุ่น (Juvenile) มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินเป็นบริเวณที่พักอาศัย แต่มีอุตสาหกรรมรวมอยู่ในครัวเรือน
3. ขั้นผู้ใหญ่ (Mature) โครงสร้างภายในแบ่งเป็นที่พักอาศัย พาณิชยกรรมและอุตสาหกรรมอย่างเด่นชัด
4. ขั้นชรา (Senile) เป็นเมืองที่มีโครงสร้างภายในเสื่อมโทรม อันเนื่องมาจากการเติบโตอย่างเต็มที่

ส่วน Patrick Geddes (Melville C. Branch, 1975 : หน้า 37) กล่าวว่าเมืองมีวิวัฒนาการเกิดขึ้นตามลำดับและมีขั้นตอนแบ่งออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ

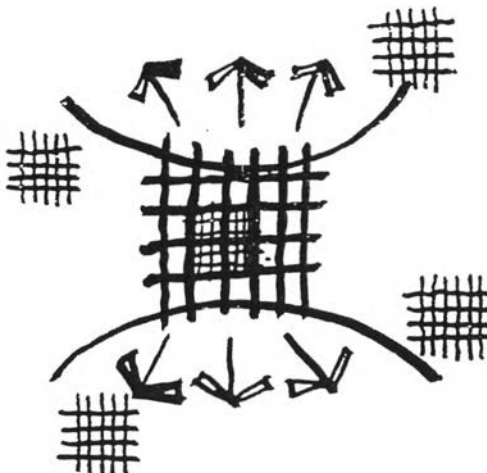
1. ขั้นที่ 1 : เข้าสู่ศูนย์กลาง (Inflow) อันเป็นขั้นเริ่มต้นของการรวมตัวของชุมชนเกิดขึ้น

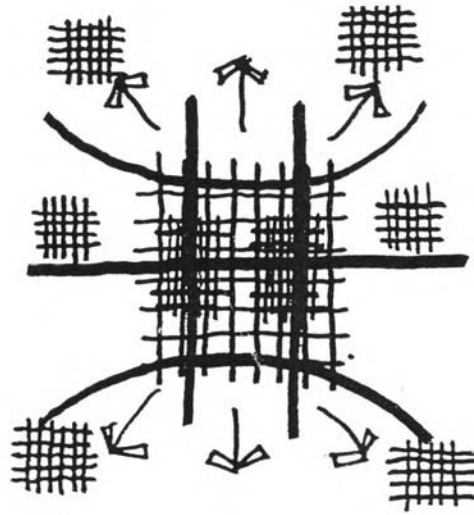
2. ขั้นที่ 2 : สร้างเมือง (Building up) เป็นขั้นตอนที่มีการก่อสร้างอาคารอย่างหนาแน่น ในศูนย์กลางและเริ่มมีการขยายตัวเมืองออกไป

3. ขั้นที่ 3 : เป็นขั้นที่เมืองขยายตัวออก และศูนย์กลางเมืองเริ่มเสื่อมโทรม (Back Flow Central Slums)

ขั้นที่ 4 : เป็นขั้นที่เมืองเจริญเติบโตแบบกระจาย และศูนย์กลางเมืองเสื่อมโทรม (Sprawling Mass Central Blight)

2.7 การใช้ที่ดินในเขตเมือง (Land Use)

1. ความหมายของการใช้ที่ดิน

การใช้ที่ดิน คือลักษณะกายภาพบนพื้นที่ดินอันเป็นผลมาจากกิจกรรมต่างๆ ของมนุษย์ ซึ่งกระทำบนพื้นดินนั้น การใช้ที่ดินเกิดขึ้นเนื่องจากมนุษย์มีความต้องการในด้านอาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค ที่อยู่ อาศัย รวมไปถึงที่พักผ่อนหย่อนใจและอื่นๆ เพื่อสนองความต้องการดังกล่าว ทำให้เกิดการแบ่งสลับปันส่วนเพื่อใช้ที่ดินในกิจกรรมต่างๆ การศึกษาเรื่องการใช้ที่ดินทำให้เรามีความเข้าใจดีขึ้นเกี่ยวกับคนในพื้นที่นั้นหรือท้องถิ่นนั้นด้วย เช่น การดำเนินชีวิต อาชีพ เทคโนโลยี การเดินทางติดต่อ เป็นต้น

2. ประเภทของการใช้ที่ดิน สามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ

2.1 การใช้ที่ดินในชนบท

2.2 การใช้ที่ดินในเมือง

2.1 การใช้ที่ดินในชนบท ส่วนใหญ่เป็นการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร เช่น ที่นา ที่ปลูกพืชไร่ ที่ปลูกไม้ผล และไม้ยืนต้น ที่ป่า เป็นต้น

2.2 การใช้ที่ดินในเมือง การแบ่งประเภทการใช้ที่ดินจะแตกต่างออกไปจากการใช้ที่ดินในชนบทในขนาดพื้นที่ที่เท่ากัน เช่น 1,000 ไร่ สำหรับการใช้ที่ดินในชนบท อาจจะเป็นพื้นที่การเกษตรเพียงอย่างเดียว แต่สำหรับการใช้ที่ดินในเมือง มีกิจกรรมหลายประเภท การใช้ที่ดินสามารถแยกออกเป็น ที่อยู่อาศัย ร้านค้า บริการต่างๆ มีความหนาแน่นของประชากรสูงกว่าชนบท

การศึกษาการใช้ที่ดินแบบเมืองหรือการใช้ที่ดินในเมืองก็คือ ศึกษาถึงประชากรที่อยู่ในเมือง การอยู่อาศัย ทำงาน การจับจ่าย พักผ่อน ตลอดจนการเดินทางแห่งหนึ่งไปอีกแห่งหนึ่งว่ามีเส้นทางและวิธีการอย่างไร การใช้ที่ดินในเมืองสามารถสรุปย่อได้ดังนี้

1. การใช้ที่ดินเพื่ออยู่อาศัย (Residential Land Use) จะมีลักษณะของการกระจายไปทั่วเมือง แต่ในบริเวณใจกลางเมืองที่อยู่อาศัยหนาแน่น จะมีลักษณะเป็นแหล่งเสื่อมโทรม แต่บริเวณชานเมืองไกลออกไปจะเป็นที่อยู่อาศัย มีความหนาแน่นเบาบางมากกว่า อีกทั้งราคาที่ดินของที่อยู่อาศัยชานเมืองก็จะมีราคาถูกกว่าใจกลางเมือง เพราะพื้นที่ใจกลางเมืองต้องประหยัดเนื้อที่ดินมากกว่า

2. การใช้ที่ดินเพื่อเป็นโรงงานอุตสาหกรรม (Manufacturing Land Use) ถ้าเป็นโรงงานอุตสาหกรรมอยู่รวมกันจะเรียกว่า ย่านอุตสาหกรรม ส่วนโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็กใช้แรงงานคนไม่ใช่เครื่องจักรใหญ่ จะตั้งอยู่ใจกลางเมือง รวมทั้งโรงงานอุตสาหกรรมกึ่งร้านค้าด้วย โดยจะต้องไม่ส่งผลกระทบต่อผู้อยู่คนในเมือง ซึ่งโดยความจริงแล้วโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่จะตั้งอยู่บริเวณชานเมือง โดยเป็นแหล่งอุตสาหกรรมหรือที่เรียกกันว่า นิคมอุตสาหกรรม

3. การใช้ที่ดินเพื่อพาณิชยกรรม (Commercial Land Use) การใช้ที่ดินประเภทนี้ได้แก่ที่ตั้งร้านค้าต่างๆ ซึ่งอาจจะเกาะกลุ่มกันเป็นย่านการค้าใหญ่กินบริเวณกว้าง การใช้ที่ดินทางด้านพาณิชยกรรมรวมบริเวณเก่าแก่จะอยู่ใจกลางเมือง ต่อมาจึงกระจายไปตามถนนสายสำคัญ กลุ่มร้านค้าเล็กๆ มักจะปะปนกับที่พักอาศัย ปัจจัยสำคัญของที่ตั้งอยู่ที่ความสะดวกของการเดินทางมาของลูกค้า

4. การใช้ที่ดินเพื่อเป็นสถานที่ราชการ (Government Land Use) เป็นที่ตั้งของหน่วยงานต่างๆ ของรัฐบาลและสถานที่ทำงานของราชการเป็นจำนวนมาก สถานที่ราชการที่ให้บริการของรัฐต่อที่พักอาศัยมักจะตั้งบริเวณที่พักอาศัยและใจกลางเมือง แต่ปัจจุบันในเมืองมีความแออัดทำให้มีการย้ายสถานที่ราชการออกไปบริเวณชานเมือง และมีการรวมกลุ่มของระบบราชการต่างๆ มารวมกันในที่เดียว เรียกว่า "ศูนย์ราชการ"

5. การใช้ที่ดินเพื่อเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจ (Recreational Land Use) ส่วนใหญ่จะเป็นสถานที่รัฐบาลจัดขึ้น ได้แก่ สวนสาธารณะ สนามเด็กเล่น ศูนย์เยาวชน ในบางเมืองสถานที่พักผ่อนหย่อนใจที่เป็นแหล่งพักผ่อนทางธรรมชาติ ซึ่งอยู่ในตัวเมืองนั้นๆ เช่น ชายทะเล ริมแม่น้ำที่ไหลผ่านเมือง เป็นต้น แต่สำหรับในเมืองใหญ่ซึ่งมีการขาดแคลนพื้นที่สีเขียวทำให้ต้องมีการจัดสร้างสวนสาธารณะขึ้นมา

6. การใช้ที่ดินเพื่อการขนส่ง (Transport Land Use) ได้แก่ ถนน เส้นทางต่างๆ ที่จอดรถ ตลอดจนอุโมงค์ และสถานีขนส่ง ที่กระจายอยู่ทั้งในเมืองและชานเมือง การใช้ที่ดินเพื่อการขนส่ง หรือเส้นทางนี้เปรียบเหมือนเส้นเลือดที่หล่อเลี้ยงเมือง

7. การใช้ที่ดินเพื่อเกษตรกรรมชานเมือง (Resource Production and Extraction Land Use) ในบางเมืองอาจมีการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรได้บ้าง โดยจะตั้งอยู่บริเวณชานเมือง โดยมากเป็นการเกษตรประเภทสวนผัก พืชไร่ ซึ่งส่งเข้ามาขายคนในเมืองเท่านั้น

8. บริเวณที่ยังไม่มีการพัฒนา (Undeveloped Areas) เป็นบริเวณพื้นที่ในเมืองที่ปล่อยให้มีการกร้างโดยไม่มีใครทำกิจกรรมใดๆ หรือบริเวณที่มีการเปลี่ยนแปลงสภาพการใช้ที่ดินประเภทหนึ่งไปอีกประเภทหนึ่ง แต่ยังไม่มีการก่อสร้าง

3. ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการใช้ที่ดินในเมือง

การใช้ที่ดินบริเวณใดในเมืองจะมีการใช้ที่ดินอย่างไรขึ้นอยู่กับปัจจัยดังต่อไปนี้

3.1 ปัจจัยทางด้านกายภาพ ได้แก่ ความสูงต่ำของพื้นที่ ความชื้น แสงแดด ลม เป็นเหตุผลในการเลือกพื้นที่ เพื่อทำแต่ละกิจกรรม เช่น ที่อยู่อาศัยก็ต้องการพื้นที่สูงไม่ให้เกิดน้ำท่วมขัง

3.2 ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เป็นการประเมินผลการตอบแทนบนพื้นที่นั้นออกมาเป็นตัวเงิน ปัจจัยทางเศรษฐกิจถือว่ามามีอิทธิพลมากที่สุดต่อการใช้ที่ดินในปัจจุบัน

3.3 ปัจจัยทางสังคม การใช้ที่ดินบางประเภทไม่สามารถอธิบายได้โดยลักษณะกายภาพและการตอบแทนทางเศรษฐกิจ หากเป็นจากเรื่องของความพอใจ ค่านิยม และความเชื่อถือ

3.3 ปัจจัยทางด้านการเมือง การใช้ที่ดินบางอย่างอาจมีการกำหนดกฎหมายการใช้ที่แน่นอนลงไป เพื่อความปลอดภัยของบ้านเมือง เช่น บริเวณเขตทหาร หรือความเหมาะสมถูกต้องของส่วนรวม เช่น การกำหนดการใช้ที่ดินตามกฎหมายผังเมือง เป็นต้น

3.5 ปัจจัยทางด้านเทคโนโลยี การใช้ที่ดินบางอย่างมีลักษณะกายภาพที่ไม่เหมาะสมสำหรับ

กิจกรรมบางประเภท แต่ด้วยเทคโนโลยีสามารถพัฒนาพื้นที่บริเวณนั้นให้กลายเป็นที่สามารถใช้ประโยชน์กับที่ดินได้

การใช้ที่ดินอย่างหนึ่งอย่างใด อาจมีปัจจัยเด่นชัดแจ้ง เช่น การใช้ที่ดินในกรุงเทพฯ หรือเทศบาลเมืองขนาดใหญ่ จะขึ้นอยู่กับปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ แต่การใช้ที่ดินบางแห่งขึ้นอยู่กับปัจจัยทางสังคม เช่น การสร้างสวนสาธารณะในเมือง แต่โดยทั่วไปแล้วการใช้ที่ดินมาจากปัจจัยหลายประการรวมกัน (สุวัฒนา ชาติ นิตี, 2527 :)

3. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับองค์ประกอบเมือง

เมืองแต่ละเมืองมีลักษณะที่ต่างกันไป ย่อมมีวิวัฒนาการเมืองต่างกันออกไป ทั้งประชากร กิจกรรมวิถีชีวิต รวมไปถึงความแตกต่างที่เกิดจากสภาพแวดล้อมทางกายภาพและปัจจัยทางธรรมชาติ ก็มีอิทธิพลต่อเมืองและชุมชนนั้น

เนื่องจากกระบวนการเกิดเป็นเมือง (Urbanization) มีความเกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่กำลังพัฒนาจนกระทั่งกลายเป็นเมือง และในแต่ละเมืองย่อมมีองค์ประกอบต่างๆ รวมกัน ซึ่ง (Doxiadis, 1963) ได้ใช้คำว่า "Ekistics" อันเป็นรากศัพท์มาจาก "Oikos" ภาษากรีกได้ให้ความหมายว่า บ้าน ใช้เรียกโครงสร้างและองค์ประกอบแห่งความเป็นชุมชนในรูปของ Ekistics Model เขาได้แสดงให้เห็นว่า เมืองนั้นจะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ 5 ประการที่มีความสัมพันธ์กันอย่างเหนียวแน่น

สำหรับองค์ประกอบทั้ง 5 ประการมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ธรรมชาติ (Nature) ได้แก่สภาพภูมิประเทศ ลักษณะทางกายภาพของพื้นดิน พืชพันธุ์ ชีวิตสัตว์ ภูมิอากาศ รวมกันเป็นสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

2. คน (Man) ได้แก่ความต้องการด้านชีวภาค คือ อากาศ อุณหภูมิ ที่ว่าง ความรู้สึกสัมผัส (Sensation) และการรับรู้ (Perception) ได้ทั้งประสาทสัมผัสทั้ง 5 รูปแบบทางสังคม แบบแผนการดำรงชีวิตสิ่งต่างๆ เหล่านี้หล่อหลอมรวมกันเป็นสังคม

3. สังคม (Society) ได้แก่องค์ประกอบความหนาแน่นของประชากร วัฒนธรรม การศึกษาสุขภาพ และสวัสดิการ เป็นต้น

4. โครงสร้างทางกายภาพ (Shells) คือ บ้านพักอาศัย สถานบริการชุมชน สถานที่ที่ใช้ในการค้นหา การ ตลาด ศูนย์ราชการ ซึ่งสิ่งต่างๆ เหล่านี้ เป็นสถานที่ใช้ประกอบกิจกรรมต่างๆ

5. โครงข่าย (Net works) ได้แก่ ระบบบริการสาธารณสุขภาคและบริการต่างๆ

องค์ประกอบทั้ง 5 ประการใน Ekistics ทั้งหมดนี้เป็นเป้าหมายของทฤษฎี คือการส่งเสริมให้คนมีความเป็นอยู่อย่างผาสุกและปลอดภัยในชุมชน โดยเสริมสร้างสภาวะสมดุลระหว่างองค์ประกอบทั้ง 5 นี้ ถ้าหากขาด Ekistics ได้ไปย่อมทำให้ทั้งระบบขาดความสมดุล ย่อมทำให้เกิดปัญหาต่างๆ ตามมา

3.1 แนวคิดทางด้านจิตภาพ

Kelvin Lynch (1960) สถาปนิกชาวอเมริกัน ได้ทำการศึกษาถึงเรื่องจิตภาพของเมืองไว้ในหนังสือ "Image of City" ในปี ค.ศ.1960 ซึ่งเป็นการค้นหาจิตภาพของเมืองและมีส่วนเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบของเมือง ส่วนประกอบของระบบมโนทัศน์ (Conceptual) ที่รวมเรียกว่า (Image) โดยที่ระบบมโนทัศน์แบ่งได้เป็น 3 ประเภทคือ (วิมลสิทธิ์ หรยางกุล, 2535 : หน้า 154-158)

1. จิตภาพ ได้แก่ ส่วนที่ปรากฏเป็น นิรูป ทางจิตของสภาพแวดล้อมกายภาพ ที่รับรู้จากการทัศนการ จิตภาพในที่นี้เน้นความสำคัญที่คุณสมบัติทางกายภาพที่มีผลต่อการเกิดจิตภาพ

ความหมายของ นิรูป (Representation) คือสิ่งที่ปรากฏอยู่ในจิตใจ เป็นสิ่งที่แทนสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่อยู่ภายนอก จึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบมโนทัศน์ เป็นแผนที่ทางจิต (Mental Map) เป็นนิรูปของสภาพแวดล้อมจริงในลักษณะแผนที่ (วิมลสิทธิ์ หรยางกุล, 2535 : หน้า 320)

2. ระยะทางและขอบเขต ได้แก่ส่วนที่แสดงความสัมพันธ์ของตำแหน่ง องค์ประกอบที่เกิดเป็นจิตภาพ โดยเน้นความสำคัญที่ระยะทางและขอบเขต

3. ความหมาย ได้แก่ส่วนที่ช่วยทำให้เกิดความเข้าใจว่าสิ่งที่ปรากฏในจิตภาพนั้น คือมีหน้าที่ใช้สอยประการใด และก่อให้เกิดความรู้สึกและทัศนคติประการใด ความหมายในที่นี้จึงรวมทั้งความหมายทางหน้าที่ใช้สอย และความหมายทางอารมณ์

จากการศึกษาของ Kevin Lynch ส่วนประกอบของระบบมโนทัศน์ของเมือง ซึ่ง Lynch รวมเรียกว่า “Image” หรือจินตภาพนั้นมีอยู่ด้วยกัน 3 ประการคือ

1. **เอกลักษณ์ (Identity)** หมายถึง การที่สิ่งต่างๆ ที่ประกอบกันเป็นเมือง ต่างปรากฏในลักษณะของความเป็นตัวของตัวเอง และต่างก็แยกจากกันได้ โดยมีสัญญาณชี้แนะ
2. **โครงสร้าง (Structure)** หมายถึง ความสัมพันธ์ทางกายภาพของสิ่งต่างๆ ที่มีต่อกัน และรวมทั้งความสัมพันธ์ทางกายภาพระหว่างสิ่งต่างๆ กับผู้รับรู้
3. **ความหมาย (Meaning)** หมายถึง ความสำคัญที่มีต่อการเกิดความเข้าใจ ความหมายของสิ่งต่างๆ อาจเป็นความหมายทางด้านการใช้สอย หรืออาจเป็นความหมายทางอารมณ์

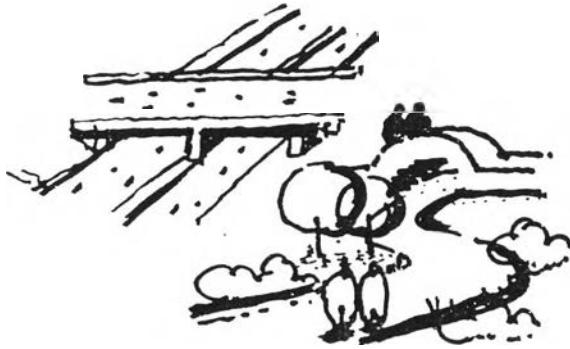
ในส่วนประกอบทั้ง 3 นี้ต่างมีความสัมพันธ์กันอย่างต่อเนื่องใกล้ชิด การศึกษาของ Lynch ได้ให้ความสนใจเฉพาะส่วนที่เป็นเอกลักษณ์และโครงสร้าง ส่วนที่เป็นความหมายนั้น Lynch ไม่ได้ทำการศึกษาอย่างจริงจัง อันเนื่องมาจาก Lynch ได้เห็นความสำคัญของการจัดระเบียบ ในสภาวะแวดล้อมทางกายภาพ เพื่อให้เกิดความเข้าใจได้และสามารถทำให้เกิดจินตภาพได้ (Image ability) สิ่งต่างๆ ที่ก่อให้เกิดจินตภาพได้ชัดเจน ต้องมีคุณสมบัติทางด้านเอกลักษณ์และโครงสร้างเป็นสำคัญ การเกิดจินตภาพย่อมหมายความว่า มีการเก็บสะสมข่าวสารปรากฏเป็นร่องรอยอยู่ในความจำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข่าวสารจากสภาพแวดล้อมกายภาพที่มีเอกลักษณ์

เอกลักษณ์ของเมืองที่ปรากฏออกมาทั้งเป็นนามธรรม เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณีปฏิบัติในชุมชน วิถีชีวิต ความเชื่อ หรืออื่นๆ และในทางรูปธรรม ซึ่งปรากฏออกมาให้เห็นในด้านการวางผังเมือง ผังชุมชน สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม และอื่นๆ มักจะเกี่ยวเนื่องกันจนไม่สามารถแยกประเด็นเพื่อจะศึกษาเพียงด้านใดด้านหนึ่งได้

ลินช์ ได้ทำการศึกษาค้นหาจินตภาพหลายวิธี และตรวจสอบผลที่ได้จากวิธีการต่างๆ ว่ามีความสอดคล้องกันมากน้อยเพียงใด โดยวิธีการหลักได้แก่ ให้ผู้ที่อยู่อาศัยในเมืองต่างๆ ทำการเขียนแผนที่ของเมืองอย่างคร่าวๆ เพื่ออธิบายส่วนสำคัญของเมืองให้แก่ผู้ที่มาจากเมืองอื่นๆ พร้อมทั้งยังได้ให้ผู้ตอบคำถามดังกล่าวให้รายชื่อองค์ประกอบเมืองที่ปรากฏอยู่อย่างชัดเจนภายในจิตใจของผู้ตอบ และยังมี การให้อธิบายรายละเอียดของสิ่งที่รับรู้ในการเดินทางจากบ้านสู่งาน อีกทั้งขอให้ผู้ตอบคำถามแสดงตำแหน่งที่ตั้ง คำอธิบาย

ตลอดจนความรู้สึทางอารมณ์ที่อาจมีต่อเอกลักษณ์ของเมือง จากผลการตรวจสอบแบบสอบถาม แผนที่อย่างคร่าวๆ ของผู้ตอบแบบสอบถาม น่าจะเป็นวิธีที่เหมาะสมสำหรับค้นหาจินตภาพของเมืองนั้นๆ จากการวิเคราะห์ดังกล่าวทำให้ ลิन्छ ได้เสนอว่าจินตภาพของเมืองจะมีองค์ประกอบหลัก 5 ประเภทด้วยกัน คือ

1. เส้นทาง (Paths)

คือเส้นทางที่คนใช้เป็นประจำ หรืออาจหมายถึงถนน ทางเดินเท้า ทางเชื่อมคลอง หรือทางรถไฟ เส้นทางเหล่านี้จะแสดงจินตภาพเด่นของผู้คนจะสังเกตเห็นที่ใช้เส้นทางเหล่านี้ และในเส้นทางเดียวกันก็จะผ่านองค์ประกอบด้านสภาวะแวดล้อมอื่นๆ ที่ได้จัดให้มีการวางแผนและสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน

2. เส้นขอบ (Edges)

คือองค์ประกอบเชิงเส้น ที่เป็นขอบเขตบอกลิ่งสองสิ่งที่อยู่ติดกัน ซึ่งอาจจะเป็นการแบ่งแยกออกจากกัน หรือการเชื่อมโยงกันก็ได้ เช่น แม่น้ำ กำแพงเมือง คูน้ำ ดินดิน ทำให้การแบ่งบริเวณเมืองปรากฏชัดเจนในแง่ของจุดเริ่มต้น หรือจุดสุดท้าย ถึงแม้ว่า

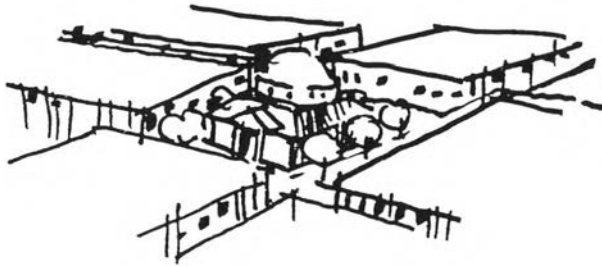
เส้นขอบจะไม่มีลักษณะเด่นเท่าเส้นทาง แต่ในความคิดของคนส่วนใหญ่แล้ว เส้นขอบก็มีความหมายในการเชื่อมโยงสถานที่ต่างๆ เข้าด้วยกันหรือเป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างเมืองจากเขตแม่น้ำหรือกำแพง

3. ย่าน (Districts)

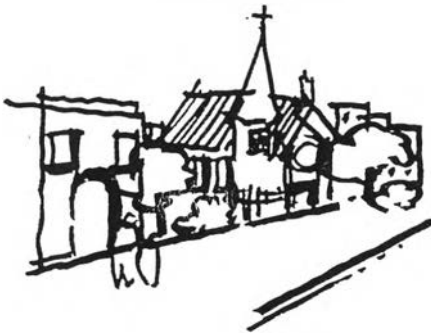
คือ ย่านหรือส่วนของเมืองที่สามารถรับรู้ได้ว่าเป็นบริเวณเดียวกันมีลักษณะคล้ายคลึงกัน อาจด้วยลักษณะพฤติกรรม หรือลักษณะภูมิประเทศ เป็นต้น ช่วยให้เรารู้ถึงปัญหาคล้ายคลึงกัน หรือลักษณะกลุ่มที่เห็นเด่นชัด และทราบตำแหน่งเขตพื้นที่นั้น เช่น ย่านคนจีน

4. จุด (Nodes)

คือ จุดสำคัญต่างๆ ของเมืองซึ่งผู้สังเกตสามารถมองเห็นและเป็นจุดหมายในการเดินทางก็ได้ ซึ่งอาจจะเป็นทางแยกบางแยกในการเดินทาง หรือเส้นทางมาเชื่อมกัน หรืออาจจะเป็นจุดเชื่อมระหว่างโครงสร้างหนึ่งไปยังอีกโครงสร้างหนึ่ง หรืออาจจะมีจุดที่มีลักษณะเด่นทางกายภาพของเมือง เช่น อาจจะเป็นถนนที่ยื่นออกมา ฯลฯ แต่ในบางครั้งจุดต่างๆ เหล่านี้อาจเป็นส่วนสาธารณะของเมืองก็ได้

5. ที่หมายตา (Landmarks)

จะเป็นที่หมายตาที่พุดถึงเมืองมักจะมีลักษณะทางกายภาพที่สังเกตเห็นได้ เช่น อาคาร บ้ายต่างๆ ร้านค้า หรือภูเขา อาจหมายถึงสิ่งที่มองเห็นได้ทั้งในระยะใกล้และไกล และใช้เป็นรัศมีในการอ้างอิงได้ ที่หมายตามักจะเป็นการชี้หน้าในการบอกเอกลักษณ์ของเมือง

องค์ประกอบทั้ง 5 ระบบเหล่านี้ ไม่ได้้อย่างแยกกัน แต่มีการวางตัวอยู่รวมกันโดยย่านต่างๆ ของเมืองจะประกอบไปด้วย Landmarks ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้จะอยู่รวมกันและไม่สามารถอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ ดังนั้นการวิเคราะห์เรื่องเมืองจึงต้องมีการศึกษาองค์ประกอบในลักษณะภาพรวม และจากการศึกษาของลินซ์ ที่ได้ค้นพบองค์ประกอบ 5 ประการ หลักที่ผู้คนในเมืองจะจดจำ คือ เส้นทาง เส้นขอบ ที่หมายตา ย่านจุด เป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยในการออกสำรวจเมืองในภาคสนามเพื่อสำรวจองค์ประกอบของเมืองในส่วนที่เป็นกายภาพได้ และส่วนขององค์ประกอบทั้ง 5 ประการนี้เป็นส่วนสำคัญ

นอกจากเมืองทุกเมืองจะมีสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่จะปรากฏองค์ประกอบทั้ง 5 นี้เสมอ ในจินตภาพของผู้อยู่อาศัยส่วนใหญ่ของเมืองนั้น จะก่อให้เกิดจินตภาพสาธารณะ (Public Image) หรือสิ่งที่คนส่วนใหญ่ยึดถืออยู่ในจินตภาพร่วมกัน การศึกษาจินตภาพสาธารณะจะทำให้ทราบว่าพื้นที่ใดมีความสำคัญทางกิจกรรม ศูนย์ชุมชนใดมีความสำคัญมากน้อยเพียงใด ภูมิสัญลักษณ์ใดมีคุณค่าเพียงใด ข้อมูลเหล่านี้ล้วนมี

ประโยชน์ต่อการตัดสินใจเกี่ยวกับการกำหนดตำแหน่งของกิจกรรมที่เหมาะสม กำหนดเส้นทางขนส่งมวลชน การตัดสินใจเกี่ยวกับการอนุรักษ์ และเข้าใจถึงชีวิตความเป็นอยู่ ชนบทธรรมเนียม ประเพณีของคนในท้องถิ่น นั้น

จึงกล่าวได้ว่าจากการศึกษาจินตภาพของลินซ์นี้ สามารถก่อให้เกิดความเข้าใจต่อเมืองที่เราจะศึกษา ได้ในทุกด้าน ทั้งการอนุรักษ์และพัฒนาต่อท้องถิ่น โดยองค์ประกอบหลักทั้ง 5 สามารถชี้ได้ถึงลักษณะเฉพาะ ของเมือง สภาพกายภาพที่เด่นว่าเราควรจะอนุรักษ์ทำไม สิ่งใดที่สามารถปรับปรุงและพัฒนาให้ดีขึ้นสำหรับ ท้องถิ่น โดยใช้องค์ประกอบของเมืองเป็นสัญญาณชี้แนะ

การศึกษาเกี่ยวกับองค์ประกอบของเมือง ได้แบ่งองค์ประกอบของเมืองเพื่อทำการวิเคราะห์เป็น ประเภทใหญ่ๆ ดังนี้

1. องค์ประกอบทางกายภาพ เป็นปัจจัยที่รองรับกิจกรรม ในการดำรงชีวิตของพลเมือง เช่น ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ พืชพันธุ์ ลักษณะอาคารบ้านเรือน สภาพแวดล้อม การตั้งถิ่นฐาน การใช้ที่ดิน ถนนหนทาง การคมนาคม ที่โล่งว่าง สวนสาธารณะ

2. องค์ประกอบทางด้านกิจกรรม เป็นองค์ประกอบซึ่งช่วยให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ด้วยความปกติสุข เช่น ลักษณะการประกอบอาชีพ เศรษฐกิจ สังคม ประเพณี วัฒนธรรม ระบบกฎหมาย การปกครอง ศาสนา ความเชื่อ ทัศนคติ ของชาวเมือง

3.2 วิธีวิเคราะห์องค์ประกอบเมือง

คือวิธีวิเคราะห์องค์ประกอบของเมือง ซึ่งเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบที่หลากหลาย ภายในเมือง และ แต่ละส่วนขององค์ประกอบเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันอย่างไร และมีข้อดีข้อเสียอย่างไรขององค์ประกอบเหล่านี้ การวิเคราะห์จึงได้เลือกใช้วิธีการทำ Visual Survey เพื่อเป็นการหาข้อมูลเบื้องต้น สำหรับใช้เป็นแนวทาง ในการวิเคราะห์ สภาพความเป็นจริงของเมืองที่ทำการศึกษาเพื่อหาแนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนาท้องถิ่น

นอกจากการใช้วิธีการศึกษาถึงจินตภาพของเมือง "Image of City" ของลินซ์แล้ว โดยการรับรู้องค์ ประกอบเมืองทั้ง 5 ประการ คือ เส้นทาง ย่าน ขอบเขต ที่หมายตา จุด ผลของการศึกษาจะช่วยให้ทราบว่าคนที่อยู่ในเมืองรู้จักจินตภาพเมืองของตนเองเป็นอย่างไร มีความผูกพัน ให้ความสนใจต่อเมืองของตนอย่างไร และทราบจุดหมายที่แท้จริงต่อการอนุรักษ์และพัฒนาท้องถิ่นนั้น

รายละเอียดสำหรับการทำ Visual Survey ของเมืองมีรายละเอียดย่อยดังต่อไปนี้

1. ลักษณะที่ดินและธรรมชาติ (Topography)

ด้วยเหตุที่เมืองทุกเมืองสร้างบนพื้นแผ่นดิน รูปทรงและลักษณะของที่ดินจึงเป็นส่วนสำคัญในการกำหนด Urban Form ของเมือง โดยเมื่อทำการสำรวจควรสังเกตรูปทรงของพื้นดินว่าแบบเรียบ เป็นเนินเล็กน้อย หรือภูเขาสูงและสัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมในเมืองเป็นอย่างไร

ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับเมืองขึ้นอยู่กับขนาด ถ้าเป็นเพียงกลุ่มอาคารหรือเมืองเล็กๆ ก็จะถูกธรรมชาติห่อหุ้ม เมืองที่โตขึ้นมาจะมีสัดส่วนเท่ากับธรรมชาติ กล่าวคือทั้งสองจะพึ่งพากันและกัน และสำหรับเมืองใหญ่ๆ ธรรมชาติกลับถูกห่อหุ้มในลักษณะของลำธาร แม่น้ำ ฝั่งน้ำ ฯลฯ ซึ่งไหลอยู่กลางเมือง โดยสรุปแล้วธรรมชาติคือสิ่งที่อยู่คู่กับชุมชนนั่นเอง

การสำรวจธรรมชาติด้วยตาเปล่าที่เกี่ยวข้องกับสิ่งก่อสร้าง แบ่งเป็น 3 ประการ

1. ความกลมกลืนระหว่างลักษณะภูมิสถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรม
2. ประเมินว่าส่วนสถาปัตยกรรมช่วยส่งเสริมธรรมชาติอย่างไร
3. ตัดสินใจว่าพื้นที่ส่วนไหนที่ควรปล่อยให้ตามธรรมชาติ

วิธีดังกล่าวสามารถช่วยให้เราพบสิ่งที่ควรมีค่าต่อการรักษาและส่งเสริม และสิ่งบกพร่องควรได้รับการแก้ไข เราควรคำนึงถึงผลที่กระทบต่อธรรมชาติให้มาก เพราะว่าการก่อสร้างและการก่อเกิดของชุมชนต่างช่วยกันส่งเสริมในการทำร้ายธรรมชาติ

2. ลักษณะภูมิอากาศประจำท้องถิ่น (Local Climate)

ลม ฟ้า อากาศประจำท้องถิ่นย่อมมีอิทธิพลต่อลักษณะและรูปร่างของภูมิประเทศ ซึ่งจะประกอบไปด้วย อุณหภูมิ แสงสว่าง ปริมาณน้ำฝน แสงอาทิตย์ ลม ซึ่งถือได้ว่าเป็นสภาพแวดล้อมทางสภาวะ

3. รูปร่าง (Shape)

เมืองหลายเมืองจะมีรูปร่างของเมืองแตกต่างกันออกไป ซึ่งได้อธิบายไปแล้วในหัวข้อ Urban Form

4. ขนาดและความหนาแน่น (Size and Density)

ขนาดของเมืองมีส่วนเกี่ยวข้องกับรูปร่างของเมืองเป็นอย่างมาก และสามารถแสดงได้ถึงความสำคัญ
ของขนาดและความหนาแน่น แสดงให้เห็นถึงการกระจายตัวของประชากร การอยู่รวมกลุ่มของชุมชนต่างๆ
ภายในเมือง โดยมีวิธีวัดหลายวิธี

1. ใช้วัดศูนย์กลางและระยะทางระหว่างจุดสำคัญๆ เช่น จากศูนย์กลางเมืองออกไปยังชานเมือง

2. วัดจากจำนวนประชากรที่อยู่ในเมือง โดยสามารถคำนวณได้หลายวิธี

- จำนวนประชากรต่อตารางกิโลเมตร
- จำนวนบ้านพักต่อตารางกิโลเมตร
- การใช้วิธีนับจำนวนรถยนต์

3. รูปแบบความละเอียดและการผสมผสาน (Pattern Grain and Texture)

ย่านชุมชนมี Pattern ที่ไม่เหมือนกัน ส่วนมากมักสังเกตได้จากระบบถนน เมืองอเมริกันส่วนใหญ่
จะใช้ถนนแบบโครงข่ายตาราง ถ้าเป็นชานเมืองภูมิประเทศสูงต่ำจะใช้ถนนโค้ง โดยใช้ระบบ cul - de - sac
ส่วนแบบสุดท้ายเป็นการผสมผสานระหว่างสิ่งปลูกสร้างกับพื้นที่โล่ง

Grain คือความหยาบและละเอียดของย่านชุมชน

Texture คือส่วนผสมขององค์ประกอบต่างๆ ทั้งหยาบและละเอียด

เช่น ย่านชานเมืองประกอบไปด้วยบ้านหลังเล็กๆ นับว่าเป็น Grain ชนิดละเอียดและมี Texture
สม่ำเสมอ ส่วนในเมืองใหญ่มีตึกหลายขนาดตั้งเรียงรายจะจัดได้ว่า มี Grain หยาบและ Texture ไม่
สม่ำเสมอ ถ้าหากทุกหลังมีขนาดเท่ากันหมด Texture ก็จะสม่ำเสมอ

สิ่งต่างๆ เหล่านี้จะเป็นประโยชน์ในการประเมิน Form ของย่านต่างๆ

4. พื้นที่เมืองและพื้นที่ว่าง (Urban Spaces และ Open Spaces)

พื้นที่ว่างของเมือง เริ่มจากพื้นที่ว่างของถนน สวนสาธารณะ และพื้นที่โล่งว่าง สามารถแบ่งพื้นที่โล่ง
ว่างออกเป็น 2 ชนิดคือ

1. พื้นที่ว่างของเมือง (Urban Spaces) คือพื้นที่ที่มีลักษณะพิเศษ ของลักษณะอาคารตึกๆ ล้อมรอบอยู่ หรือมีกิจกรรมพิเศษมักประกอบขึ้นที่นั่น เป็นพื้นที่เหมาะสำหรับการใช้ประโยชน์ โดยอาจจะเกิดจากการ Space ขึ้นล้อมรอบ Plaza หรือสี่แยกที่ปล่อยให้พื้นที่สัญจรเท่านั้น เราเรียกว่า Urban Space สถานที่นี้อาจเรียกว่า Landmark ก็ได้ Node ของการสัญจรก็ได้

2. พื้นที่เปิดโล่ง (Open Space) ไม่สามารถบรรยายได้เหมือน Urban Space โดยส่วนใหญ่ Open Space ภายในเมืองมีจุดประสงค์ต่างๆ มากมาย บางก็ช่วยส่งเสริมให้ Urban Form เด่นชัดขึ้น บางก็ใช้เพื่อเตรียมการขยายตัวในอนาคต สวนสาธารณะก็ถือได้ว่าเป็น Open Space ของเมืองนั้น

5. เส้นทางสัญจร (Routes)

เส้นทางสัญจรมีส่วนกระทบต่อลักษณะภูมิประเทศที่มันตัดผ่าน รวมทั้งสิ่งก่อสร้างและเมืองที่มันไปถึง จึงมีบทบาทสำคัญต่อ Urban Form เส้นทางบางสายขาดความสัมพันธ์ที่ดีต่อเมือง กล่าวคือแทนที่จะช่วยกลับทำลายโดยการตัดผ่านเข้าไปในใจกลางเมือง

6. เส้นทางในชนบท (Routes in the Countryside)

การสำรวจต้องตรวจดูว่าถนนในปัจจุบันและที่จะสร้างขึ้นใหม่นั้นคล้ายตามพื้นที่ดินหรือไม่ ตัวถนนและส่วนประกอบเป็นตัวลดหรือช่วยส่งเสริมความงามแก่ภูมิประเทศ ถนนที่วิ่งเข้าสู่ตัวเมืองย่อมทำให้เกิดความประทับใจแก่ผู้มาเยี่ยมเยือนเป็นอันดับแรก ในการสำรวจเราจะต้องบันทึกเส้นทาง สภาพพื้นที่ การปรับตัวของถนนให้เข้ากับพื้นที่นั้น และความงามของภูมิประเทศ

7. ถนนสายเล็ก (Local Street)

คือถนนย่อยที่เชื่อมต่อกับตาข่ายแยกสายออกไปจากถนนใหญ่ โดยมองถึงการสัญจรของรถและคนสับสนหรือไม่ สัญญาณไฟจราจรมีทุกระยะหรือไม่ การสัญจรของยานพาหนะในชุมชนเป็นแบบผ่าน หรือสัญจรภายในชุมชนเท่านั้น ความสำคัญของถนนเส้นนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับเมืองอย่างไร

8. เขตที่ตั้งเมือง (Urban Area)

ทุกๆ เมืองจะประกอบไปด้วยย่านหรือเขตที่ตั้งย่อยต่างๆ มากมาย แต่ละเขตมีลักษณะแตกต่างกันไป ภาพพจน์ของเมืองที่เราเห็นก็คือการจัดเขตที่ตั้งเหล่านี้ บางเขตดูโดดเด่น บางเขตก็ทับซ้อนกับเขตอื่น บางเขตก็เรียกร้อย และบางเขตก็สลับซับซ้อนมาก แทบทุกเขตจะมีการเปลี่ยนแปลงลักษณะและขนาด สิ่งที่ต้องสังเกตในเขตที่ตั้งคือ ลักษณะภายนอกและกิจกรรมที่มองเห็น ภาพที่ปรากฏจะสรุปให้เห็นหน่วยย่อย ความสัมพันธ์ของเขตที่ตั้งแต่ละแห่ง โดยควรมองในจุดนี้เพื่อหาคำตอบให้กับคำถามต่อไปนี้

8.1 ส่วนประกอบของเมือง

เขตที่ตั้งสำคัญของเมืองได้แก่อะไรบ้าง มันเริ่มตรงไหนและสิ้นสุดที่ไหน ลักษณะภายนอกเป็นอย่างไร มีกิจกรรมอะไรบ้าง และมีลักษณะเด่นชัดเพียงไร

8.2 ขนาดของเมือง

ในเขตที่ตั้งซึ่งวัดจากรูปร่างของเมือง ความหนาแน่น Texture และ Space มีขนาดเท่าใด

8.3 ลักษณะของเมือง

ดูจากภายนอกแล้วเห็นลักษณะรูปร่างของอาคาร ความหนาแน่นของอาคาร บ้ายและสัญญาณ วัสดุ ต้นหมากรากไม้ ภูมิประเทศ Landmark และ Pattern ของเส้นทางสัญจรเป็นอย่างไร กลุ่มอาคารหลายประเภทเป็นอย่างไร

8.4 กิจกรรม

กิจกรรมสำคัญที่สังเกตเห็นได้ง่ายมีอะไรบ้าง คนที่ประกอบกิจกรรมเป็นคนประเภทไหน เขาทำอะไรเมื่อไหร่และอย่างไร สิ่งอื่นๆ ที่สำคัญอาจบอกลักษณะประจำเขตที่ตั้งได้มีอะไรบ้าง

8.5 สัญญาณนอกเขต

อะไรบ้างที่บ่งบอกว่าเขตที่ตั้งนั้นมีขอบกพร่อง เช่น ถนนใหญ่หรือวงเวียนจะเป็นอันตรายต่อส่วนรวมของเขตไหนและจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรได้บ้าง จุดอันตรายคงที่หรือย้ายไปมา เส้นขอบของเขตที่ตั้งกำลังถูกทำลายหรือเปล่า หรือกำลังขยายตัวออกไปยังเขตอื่นรอบนอก

8.6 การก่อรูป

มีสิ่งใหม่ๆ กำลังก่อรูปขึ้น เช่น ย่านพักอาศัยแบบใหม่ในเมืองบ้างหรือไม่

8.7 ความสัมพันธ์

ส่วนต่างๆ ที่กล่าวมานี้สัมพันธ์กันอย่างไร โดยเฉพาะกับ Pattern ของเส้นทางสัญจรทั่วทั้งเมือง สุดท้ายก็คือมีย่านใดบ้างที่ไม่สามารถระบุได้ชัดเจน เพราะขาดลักษณะและรูปทรงที่กระชับเพียงพอและสิ่งเหล่านี้จะเป็นเป้าหมายของงาน Urban Design ได้ต่อไป

หลังจากที่ได้แยกแยะส่วนต่างๆ ของเมืองออกไปแล้ว งานขั้นต่อไปก็คือการวิเคราะห์เขตที่ตั้งจากหน่วยย่อยต่างๆ ที่ประกอบขึ้นมาเป็นเมืองใหญ่ ในการสำรวจวิเคราะห์เขตที่ตั้ง

- **รูปทรง** : รูปทรงภายนอกของสถานที่เป็นอย่างไรมีโครงสร้างที่เห็น 3 มิติ และ 2 มิติอย่างไร ความหนาแน่นและลักษณะของกลุ่มอาคารปรากฏอย่างไร อาคารต่างๆ ท่างกันแค่นั้นและรูปใด อธิบายถึงทางเทก ทางจราจร รูปทรงส่วนใดบ้างเป็นระเบียบและไม่เป็นระเบียบ เขตที่ตั้งนั้นควรปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างไร

- **กิจกรรม** : ผู้ที่พักอาศัยในเมือง เขาทำอะไรกันบ้าง สถาปัตยกรรมและเขตนั้นสนองประโยชน์ดีหรือไม่ กิจกรรมต่างๆ รวมตัวกันเป็นอะไรบ้าง ย่านใจกลางเมืองคึกคักหรือไม่

- **จุดเด่น** : อะไรคือจุดเด่นสำหรับเขตที่ตั้งนั้น Node หรือ Landmark หรือวิวทัศนียภาพ อะไรเป็นตัวดึงดูดในย่านธุรกิจใจกลางเมือง มีอะไรเป็นจุดพักผ่อนบ้าง และย่านที่พักอาศัยที่สงบเงียบมีอะไรเป็นจุดศูนย์กลางชุมชน

- **ทางสัญจร** : เส้นทางสัญจรหลักในเขตมีอะไรบ้าง แตกต่างกันอย่างไ การเชื่อมต่อของเส้นทางดีหรือไม่ ขนาดของเส้นทางเป็นอย่างไร

- **ศูนย์กลาง** : มีอะไรเป็นสัญลักษณ์ของเขตที่ตั้ง มีหน้าตาเป็นอย่างไร มีชีวิตชีวาหรือไม่ ถ้าไม่จะทำให้มีได้หรือไม่ เข้ากับสิ่งแวดล้อมรอบๆ ตัวและกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตในชุมชนหรือไม่ หรือเป็นสัญลักษณ์ปราศจากความหมายใดๆ ทั้งสิ้น

- **จุดเชื่อมต่อ** : อะไรบ้างที่ทำให้เขตที่ตั้งเชื่อมโทรม จะต้องแยกให้ออกระหว่างความลับสนและความเชื่อมโทรมที่เป็นอันตรายแท้จริง ยวดยานจำนวนเท่าไรที่ทำให้ถนนทรุดและพังเสียหาย

- **การเปลี่ยนแปลง** : เขตที่ตั้งมีการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและเขตรอบนอกอย่างไรบ้าง การขยายตัวออกไปทางทิศไหน เส้นขอบนอกกำลังขยายตัวหรือไม่ และจะแก้ไขได้อย่างไร มีทางใดที่จะปรับปรุงให้เขตที่ตั้งนั้นมั่นคงขึ้น

- **การปรับปรุง** : สุดท้ายการที่จะช่วยสร้างเขตที่ตั้งขึ้นใหม่จะอย่างไร มีอะไรบ้างในเมืองที่กำลังเกิดขึ้นใหม่ เขตที่ตั้งรอบนอกส่วนไหนของเมืองที่ควรได้รับการพิทักษ์และปรับปรุงเพื่อให้คงสภาพเป็นส่วน

หนึ่งของเมืองทั้งหมด เราจะวิเคราะห์และบรรยายเขตที่ตั้งสำคัญได้อย่างไร เราเห็นข้อดีและข้อเสียตลอดจนจุดอ่อนของเขต ความแตกต่างกันในระหว่างเขตที่ตั้งต่างๆ เป็นอย่างไรทั้งทางลักษณะและตำแหน่งที่ตั้ง

9. โครงสร้างทางกิจกรรม (Activity Structure)

การสำรวจเขตที่ตั้งและ Node ต่างๆ สามารถทำให้ทราบได้ว่าจุดไหนของเมืองมีลักษณะหน้าที่ต่างกันอย่างไร โดยทั่วไปแล้ว เขตที่ตั้งมักจะแบ่งออกเป็นย่านที่พักอาศัย, ย่านที่ทำงาน, ย่านการค้า ฯลฯ ในส่วนของทำเลที่ตั้งของกิจกรรมนั้น จะมีทฤษฎีเกี่ยวกับการเลือกที่ตั้งเพื่อให้เหมาะสมกับกิจกรรมนั้น ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเลือกที่ตั้ง ได้แก่ สภาพพื้นที่ การคมนาคมขนส่ง ความหนาแน่น เช่น ย่านพาณิชยกรรม อยู่ใจกลางเมืองควรมีเส้นทางเข้าออกที่สะดวก เส้นทางคมนาคมเป็นเรื่องสำคัญ บางครั้งอาจมีผลทำให้โครงสร้างของเมืองมีการเปลี่ยนแปลงได้

10. การปรับทิศทาง (Orientation)

การจัดโครงสร้างของเมือง ถ้าปราศจากความสัมพันธ์จะทำให้เกิดความสับสนได้ การปรับทิศทางจะมีบทบาทสำคัญในเรื่องการบอกทิศทาง ได้แก่ Landmarks จะช่วยปรับทิศทางได้ดีที่สุด องค์ประกอบอื่นๆ ที่เป็นธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ ชายหาด ในการศึกษาเรื่องการแสดงทิศทางนั้น จะทำได้กับทุกส่วนของเมือง ส่วนที่ช่วยในการแก้ไขการบอกทิศทาง คือ ป้าย สัญลักษณ์ต่างๆ ตามถนนภายในเมืองเป็นสำคัญ

11. มุมมองและเส้นขอบฟ้า (Vista and Skyline)

เมืองทุกเมืองจะต้องมีมุมมอง (Vista) ที่น่าประทับใจอย่างน้อยหนึ่งแห่ง โดยอาจจะเป็นมุมมองที่มองออกจากภายในเมืองสู่นอกเมือง หรือมองจากนอกเมืองเข้าสู่ตัวเมือง เกิดมีมุมมองที่น่าประทับใจ เกิดชีวิตชีวา นอกจากมุมมองแล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เส้นแนวขอบฟ้าของเมือง (City Skyline) เป็นสิ่งที่น่าสนใจที่สุดของรูปแบบเมือง เพราะแนวเส้นขอบฟ้าจะมีส่วนช่วยให้เห็นภาพพจน์ของเมืองได้ทั้งหมด

12. ลักษณะที่ไม่ใช่กายภาพ (Nonphysical Aspects)

ส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับทางด้านประวัติศาสตร์ของเมือง เมืองทุกเมืองย่อมมีประวัติศาสตร์ที่จารึกในความทรงจำของชาวเมือง สถาปัตยกรรมควรแสดงถึงสัญลักษณ์ที่รำลึกถึงที่มาของเมือง เพื่อสนองกิจกรรมต่างๆ ประจำถิ่น ในย่านที่เกิดขึ้นใหม่ควรมีสัญลักษณ์ประจำเมืองเก่าอยู่บ้างเพื่อให้เกิดความกลมกลืน

13. บริเวณที่มีปัญหา (Problem Area)

ผลของการสำรวจด้วยตาเปล่าจะปรากฏออกมาในรูปของแผนที่ซึ่งแสดงจุดปัญหา เปรียบเสมือนการวินิจฉัยโรคอย่างหนึ่ง ในแผนที่อาจชี้ให้เห็น ทางเดินเท้าที่สับสนระหว่างคนกับรถยนต์, บริเวณที่ไม่ได้รับการปรับทิศทางเลย, บริเวณที่น่าเกลียด, บริเวณที่ขาดรูปทรง, บริเวณที่ระบบถนนไม่สมบูรณ์, หรือบริเวณ Vista ถูกบดบัง สามารถเห็นข้อปัญหาเหล่านี้ เพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว และปรับปรุงองค์ประกอบของเมืองนั้น

การทำ Visual Survey ที่ได้กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น จะมีส่วนช่วยให้เราเข้าใจถึงการเก็บรายละเอียดขององค์ประกอบของเมืองที่เราจะทำการศึกษาไม่ว่าจะเรื่องใดก็ตาม จะช่วยให้เข้าถึงและใกล้ชิดกับเมืองนั้นได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งสิ่งต่างๆ ที่เราควรจะบันทึกไว้และหาคำตอบ โดยสรุปอีกครั้งควรมีดังต่อไปนี้

1. ลักษณะภูมิประเทศ	2. สภาพดินฟ้าอากาศ
3. รูปร่าง	4. โครงสร้างเมืองความละเอียดและหยาบ
5. เส้นทางต่างๆ	6. เขตที่ตั้ง
7. จุดหมายตาและย่านต่างๆ	8. พื้นที่โล่ง
9. มุมมอง	10. ปัจจัยที่เป็นตัวดึงดูดกิจกรรม
11. ลักษณะของกิจกรรมและโครงสร้างของกิจกรรม	12. จุดที่นำมองเป็นพิเศษ
13. บริเวณที่มีการปรับทิศทางดีและเลว	14. สัญลักษณ์ต่างๆ
15. จุดปัญหา	16. เขตที่ตั้งพิเศษหรือเขตประวัติศาสตร์
17. โครงสร้างของชุมชน	18. บริเวณที่ควรอนุรักษ์ที่จะปรับปรุงใหม่
19. สถานที่ที่จะต้องจัดระเบียบให้ใหม่	

20. การเขียนแผนที่แสดงสิ่งสะดุดตา คนที่อาศัยในเมืองและบอกส่วนต่างๆ โดยอาจจะมีการเสกิตซ์หรือรูปถ่ายประกอบจุดที่ต้องการเน้น รวมทั้งมีรูปถ่ายที่ช่วยบรรยายลักษณะของบริเวณต่างๆ ไปด้วย

การวิเคราะห์ดังกล่าวจะช่วยให้เราสามารถมองเห็นองค์ประกอบของเมือง ซึ่งอยู่กันอย่างกระจัดกระจายให้รวมเข้าด้วยกันได้ สำหรับการมองเมืองต่างๆ ไปแล้ว ขนาดของเมืองมักจะถูกกล่าวถึงเป็นอันดับแรก รองลงมาคือ ความหนาแน่น รูปแบบโครงสร้างเมือง กิจกรรมต่างๆ และลักษณะเด่นเฉพาะของเมืองเป็นสิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ โดยเราจะเรียกว่า เอกลักษณ์ของเมือง โดยที่เมืองแต่ละเมืองจะมีลักษณะเฉพาะ ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบอาคาร ทิวทัศน์ บรรยากาศตามถนนสายต่างๆ มีส่วนช่วยให้ผู้ที่เข้าไปสัมผัสเมืองนั้นได้รับรู้ถึงภาพรวม เช่น เมื่อนึกถึงเมืองภูเก็ต จะนึกถึงเมืองท่องเที่ยว มีอาคารประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่ และเมื่อนึกถึงเชียงใหม่จะนึกถึงวัฒนธรรมที่ดั้งเดิม ความมีน้ำใจ ประเพณีที่น่าสนใจ เหล่านี้อาจจะเรียกได้ว่าเป็น ลักษณะ

เฉพาะของเมือง (Character of Town) เป็นสิ่งที่จะจดจำต่อผู้นึกถึงเมืองนั้น และจากการศึกษาครั้งนี้ มีผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับเอกลักษณ์ของเมืองเช่นกัน

เอกลักษณ์ของเมืองในส่วนของการอนุรักษ์และพัฒนาท้องถิ่นนี้ เอกลักษณ์ของเมืองจะต้องคำนึงจากทัศนคติและความคิดเห็นจากชาวเมืองในท้องถิ่นนั้นเป็นสิ่งสำคัญ โดยมีความเห็นว่าเอกลักษณ์ของเมืองที่จะปรากฏออกมาจากการศึกษานั้น จะต้องเป็นลักษณะเด่นหรือลักษณะพิเศษของเมืองที่คนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในเมืองนั้นเห็นพ้องกันและกล่าวถึงมากที่สุด

4. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการอนุรักษ์เมือง

การอนุรักษ์ถือกำเนิดและปฏิบัติมาเป็นเวลายาวนานแล้วในประเทศแถบยุโรป โดยมีจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ เริ่มจากการอนุรักษ์ซากอารยธรรม (Dead Monument) ซึ่งหมายถึงสิ่งก่อสร้าง อาคาร สถาปัตยกรรม รูปเคารพ โบสถ์ วิหารต่างๆ ซึ่งเคยใช้สอยมาในอดีต และกลายเป็นหลักฐานทางอารยธรรมในอดีตมากกว่าจะใช้สอยในปัจจุบัน อีกประเภทได้แก่ อนุสรณ์สถานที่ยังใช้ประโยชน์ (Living Monument) เช่น อนุสรณ์สถานที่ยังคงใช้สอยสืบทอดมาจนปัจจุบัน เช่น พระราชวัง, อุโบสถ, โบสถ์, วิหาร ดังนั้นรูปแบบของการอนุรักษ์ในยุคนี้จะเป็นการอนุรักษ์แบบการทำให้คงอยู่ โดยเพียงเพื่อให้คงคุณค่าไว้ โดยไม่มีการคิดจะบูรณะหรือบำรุงรักษา

ในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้เกิดมีแนวคิดแรกของการบูรณะเกิดขึ้น โดยยึดถือหลักของการนำส่วนประกอบของโบราณสถานทีหล่นกลาดเคลื่อนอยู่มาประกอบขึ้นใหม่ และส่วนประกอบของโบราณสถานที่ขาดหายไปก็มีการทำเลียนแบบขึ้น (Reproduction) ได้เกิดเป็นกระแสของการอนุรักษ์ที่ยึดถือมาจนถึงปัจจุบัน

จากลักษณะของการอนุรักษ์ดังกล่าว จึงมีผู้เห็นความสำคัญและกล่าวถึงแนวความคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ไว้มากมาย โดยสามารถสรุปแนวคิดดังกล่าวได้ดังนี้

4.1 ความหมายของการอนุรักษ์

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2535 ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ไว้คือ การรักษาไว้ให้คงเดิม การอนุรักษ์ที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรธรรมชาติคือ การรู้จักใช้อย่างมีประสิทธิภาพ ใช้ได้นานที่สุด

เกิดประโยชน์มากที่สุดและสูญเสียน้อยที่สุด การอนุรักษ์ที่เกี่ยวข้องกับมรดกทางวัฒนธรรมคือ การรู้จักรักษาไว้มิให้สูญสิ้นไป หรือให้คงอยู่ในสภาพคงเดิม

พระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ.2504 ในมาตรา 10 และ 11 ข้อ 3 ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ไว้ดังนี้

“การอนุรักษ์” หมายถึง การดูแลรักษาเพื่อให้งคงคุณค่าไว้ และให้ความหมายรวมถึงการป้องกัน การรักษา การสงวน การปฏิสังขรณ์ การบูรณะด้วย

1. การสงวนรักษา หมายถึง การดูแลรักษาไว้ตามสภาพเดิมเท่าที่เป็นอยู่และป้องกันไม่ให้เสียหายต่อไป
2. การปฏิสังขรณ์ หมายถึง การทำให้กลับสู่สภาพที่เคยเป็นมา
3. การบูรณะ หมายถึง การซ่อมแซมและการปรับปรุง

นอกจากนี้ยังมีผู้ให้ความหมายของ “การอนุรักษ์” (Conservation) ไว้หลายแง่มุมด้วยกันดังนี้

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความรู้ ในคุณค่าของความงามแห่งงานศิลปะ สถาปัตยกรรม ภูมิทัศน์ และสภาพแวดล้อมในชุมชนนั้น

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความเข้าใจในเอกลักษณ์ของตนและชุมชน และดำรงเอกลักษณ์นั้นไว้ก็เพื่อเป็นเครื่องชี้แสดงถึงความเป็นมา ถึงวิวัฒนาการ และการพัฒนาของเผ่าพันธุ์ เชื้อชาติและสังคม

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความผูกพันในสิ่งต่างๆ ที่บรรพบุรุษของตนได้สร้างสรรค์ขึ้นมา และควรจะรักษาไว้เป็นมรดกที่จะสืบต่อไปสำหรับชนรุ่นหลัง

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความเข้าใจในความเกี่ยวเนื่อง และสัมพันธ์ของประวัติศาสตร์ ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม และวัฒนธรรมประเพณี ตลอดจนอารยธรรมของมนุษย์ รวมทั้งสิ่งที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ และบุคคลที่มีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความรู้ซึ่งในคุณค่าของสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์แห่งอดีต แห่งเหตุการณ์สำคัญแห่งความสำเร็จและชัยชนะ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมในอดีต และมีผลมาถึงปัจจุบัน หรือต่อไปในอนาคต

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความเข้าใจที่จะสงวนรักษาหลักฐาน พยานทางวิชาการและประวัติศาสตร์ เพื่อประโยชน์ในการศึกษาต่อไปในอนาคต

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความเสียหายไม่อย่างสูญเสียชีวิตสิ่งดีงาม สิ่งสำคัญและสิ่งต่างๆ ที่ตกทอดมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน หายากที่จะคงสภาพรักษาไว้เป็นมรดกสมบัติของตนเองและชุมชนของชาติต่อไป

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความเข้าใจ ที่อาศัยบทเรียนแห่งอดีตมาเปรียบเทียบกับสภาพปัจจุบัน เพื่อดำเนินงานที่เหมาะสมในอนาคต

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความเข้าใจในการบำรุงรักษา สิ่งที่มีคุณค่า มีความสำคัญไม่ให้สูญหาย สูญสลาย ตามอายุขัยของสิ่งนั้น หรือมิให้ถูกทำลายโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของความรู้ในการดำเนินงานหรือการใช้ประโยชน์อย่างเหมาะสมในสิ่งที่มีคุณค่าอันเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ตกทอดมาถึงชนรุ่นหลัง

- การอนุรักษ์ เป็นเรื่องของการเลือกแนววิถีที่เหมาะสมในการดำเนินงานเกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรม โดยการคงสภาพหรือเปลี่ยนแปลงสภาพที่เป็นอยู่ หรือตามความจำเป็นในสภาวะการณ์ปัจจุบัน (บัณฑิต จุลาสัย, 2528 : ไม่ปรากฏเลขหน้า อ้างจาก อัจฉรี ชาญประโธณ, 2538 : หน้า 37-38)

นิจ วิทยุธีระนันท์ ได้เสนอแนวความคิดเรื่องการอนุรักษ์ว่า อนุสรณ์และสถานที่ (Monument and Site) คือ อาคารสถานที่และบริเวณที่มนุษย์สร้างขึ้นหรือเป็นไปโดยธรรมชาติ และมีคุณค่าในทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ และสุนทรียศาสตร์ ถือได้ว่าเป็นเกียรติและมรดกของชาติและของโลก การอนุรักษ์แผนใหม่จะไม่รักษาอย่างที่เรียกว่า "รักษาไว้ในตู้กระจก" แต่ต้องให้อาคาร สถานที่ บริเวณเช่นว่านั้น ผสมผสานกลมกลืนไปกับชีวิต และเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมมนุษย์ในสังคมปัจจุบัน นักอนุรักษ์จึงเป็นผู้ที่กำลังฟื้นฟูอดีตให้กลับมาปรับใช้ เป็นประโยชน์แก่ชีวิตในสังคมปัจจุบัน (นิจ วิทยุธีระนันท์, เอกสารการสนวนวิชา กฎหมายสิ่งแวดล้อม, 2534 หน้า 309)

Arnold Wittick ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์อย่างกว้างๆ มีความหมายได้ 2 นัยคือ นัยกว้าง คือ การใช้และจัดการธรรมชาติ ทั้งส่วนที่ธรรมชาติสร้างขึ้นและมนุษย์สร้างขึ้น อย่างฉลาดและวางแผนอย่าง

รอบคอบสำหรับทรัพยากรเหล่านั้น ส่วนความหมายนัยแคบ คือ การปรับปรุงหรือการป้องกันอาคาร หรือ กลุ่มอาคารบริเวณใกล้เคียง (Conservation area) โดยมักจะเป็นอาคารที่มีคุณภาพดีทางสถาปัตยกรรม หรือ มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ บริเวณดังกล่าวอาจมีขอบเขต หมู่บ้านทั้งหมู่บ้าน เมืองขนาดเล็ก หรืออาจเป็นส่วนหนึ่งของเมือง เช่น ถนน ตลาด กลุ่มอาคาร เป็นต้น (สุกัญญา เอี่ยมชัย, 2539 : หน้า 18)

Gerai D Borke ได้กล่าวไว้โดยการสรุปว่าการอนุรักษ์เมืองหมายถึง การรักษา ป้องกัน ปรับปรุง อาคาร กลุ่มอาคารและบริเวณใกล้เคียงที่มีความสำคัญ และมีคุณค่าทางสถาปัตยกรรม ศิลปกรรม ประวัติศาสตร์ สังคมและเทคโนโลยี เพื่อก่อให้เกิดสภาพแวดล้อมที่ดีมีลักษณะเฉพาะของตนเอง โดยลักษณะเฉพาะ อยู่ในอดีต

การอนุรักษ์ หมายถึง การตามรักษา ซึ่งรวมถึงการป้องกัน ดูแลรักษาและรวมถึงการอนุรักษ์สิ่งที่เคยมีอยู่ก่อนหน้านั้น โดยคำนึงถึงคุณค่าและความมุ่งหมายในการใช้ประโยชน์ด้วย ซึ่งการอนุรักษ์นั้นไม่ได้หมายความว่า จะอนุรักษ์ทุกสิ่ง ทุกอย่างไว้ในสภาพเดิม แต่เป็นการควบคุมการเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปอย่างถูกต้องและมีระเบียบ ในการอนุรักษ์จะต้องกำหนดนโยบายและเป้าหมายในการอนุรักษ์ก่อนว่า อะไรคือสิ่งที่ต้องการอนุรักษ์ และจะอนุรักษ์ไว้เพื่ออะไร (อุดม สุกุลพานิชย์, 2533 : หน้า 44)

การอนุรักษ์ โดยทั่วไปแล้วเพื่อรักษาไว้ซึ่งลักษณะเฉพาะของเมือง (Character of Town) ตลอดจนรักษาทุกสิ่งทุกอย่างไว้ในสภาพเดิม หรือเก็บไว้เป็นเพียงพิพิธภัณฑ์ในอดีตเท่านั้น หากต้องการให้มรดกทางวัฒนธรรมมีค่าต่อผู้คนทั้งปัจจุบันและอนาคต การอนุรักษ์ในที่นี้ควรมุ่งเน้นการควบคุมการเปลี่ยนแปลงให้เป็นระเบียบ และเปิดโอกาสให้มีการพัฒนาในดุลยภาพที่เหมาะสมต่อไป

คำว่า อนุรักษ์ (Conservation) ในความหมายโดยทั่วไปนั้นจะหมายถึง การเก็บรักษาเอาไว้มิให้เสื่อมสลายไป แต่ถ้ากล่าวถึงการอนุรักษ์ในแง่ของคุณค่า (Value) ของการอนุรักษ์ แนวความคิดทางประเทศตะวันตกที่ยอมรับกันแบ่งได้ 4 ประเภทคือ

1. คุณค่าทางสังคม วัฒนธรรมที่เกิดจากการคงอยู่อย่างต่อเนื่องของสถานที่ (Social - Culture Implication of the Continuity of Place) ความตั้งใจพื้นฐานคือการรักษาความสมดุลของความสัมพันธ์ระหว่างอดีต ปัจจุบัน และอนาคต สภาพของเมืองถูกถือเป็นบันทึกที่มีชีวิตของการพัฒนาทางสังคม และจะมีความหมายก็ต่อเมื่อเป็นขบวนการที่ต่อเนื่อง การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในปัจจุบันแสดงถึงความต่อเนื่อง (Continuity) และลักษณะเฉพาะ (Identity) ของสังคม

2. **คุณค่าทางศิลปะ (Aesthetic Value)** การอนุรักษ์ในยุคแรกเริ่มจากการตระหนักในคุณค่าทางศิลปะของศิลปะ โบราณวัตถุ และงานสถาปัตยกรรม

3. **คุณค่าทางประวัติศาสตร์และการศึกษา (Historical and Academic Value)** โดยทั่วไปประวัติศาสตร์มีความสำคัญอย่างยิ่งในการทำความเข้าใจความเป็นไปในปัจจุบัน อาคารหรือเมืองมีความสามารถทนทานอยู่ได้นานกว่าช่วงอายุมนุษย์ หากได้รับการซ่อมแซม ดังนั้นจึงสามารถใช้เป็นบันทึกทางประวัติศาสตร์ในยุคก่อนได้

4. **คุณค่าทางนิเวศวิทยา (Ecological Value)** หมายถึงการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด เช่น ที่พักอาศัยเดิม ในเชิงเศรษฐกิจแสดงถึงการลงทุนในอดีต ดังนั้นจึงสมควรใช้ให้เป็นประโยชน์ในการปรับปรุง รักษาบูรณะ ให้ใช้ทรัพยากรพลังงานและเงินทุนที่มีอยู่อย่างจำกัดโดยหลีกเลี่ยงการรื้อถอน

4.2 สิ่งที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์

การที่จะทำการศึกษาเมืองใดเมืองหนึ่งแล้วนั้นจะต้องมีการวางแผนเพื่ออนุรักษ์ แล้วคำถามที่ว่าสิ่งที่เราจะอนุรักษ์สำหรับเมืองนี้คืออะไร เราจะต้องทำความเข้าใจให้ชัดเจนว่าจะอนุรักษ์อะไร เพื่อเป็นข้อมูลฐานเบื้องต้นที่สุดและเป็นกลไกสำคัญส่วนหนึ่งในการพัฒนาเมืองอย่างถาวรและยั่งยืน จำเป็นที่จะต้องมองย้อนกลับไปในความหมายของการอนุรักษ์ที่กล่าวไว้ว่า การอนุรักษ์ไม่ได้จำกัดไว้เพียงการอนุรักษ์อาคารสถาปัตยกรรม หรือโบราณสถาน โบราณวัตถุเท่านั้น หากแต่หมายถึง อาคาร ย่านต่างๆ ไปจนถึงการอนุรักษ์เมืองทั้งเมือง โดยสามารถจำแนกออกเป็นกลุ่มๆ ได้ดังนี้

1. **ลักษณะเฉพาะของเมือง (Character of Town)** เป็นสิ่งสำคัญอันดับแรกที่จะต้องอนุรักษ์ไว้ ซึ่งในที่นี้มีความหมายถึง เอกลักษณ์ของเมืองอันเกิดจากภาพรวม (Image) ของการรวมตัวกันของกลุ่มอาคาร (Building Fabric) โดยขนาดของชุมชนและจำนวนประชากรเป็นส่วนสำคัญประการหนึ่งของเอกลักษณ์ชุมชนเมือง รวมไปถึงรูปแบบเฉพาะของเมืองและโครงข่ายถนน บรรยากาศของชุมชน ลักษณะกิจกรรมของสังคม เศรษฐกิจ ตลอดจนอิทธิพลจากภูมิประเทศ และนโยบายทางการเมือง ที่ทำให้เมืองมีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างไปจากเมืองอื่นๆ (อัจฉรี ชาญประโคน, 2538 : หน้า 40)

2. **สถาปัตยกรรม (Architecture & Building)** ได้แก่ อาคาร กลุ่มอาคาร สิ่งก่อสร้างทั้งขนาดเล็กและใหญ่ นับตั้งแต่ อนุสาวรีย์ สะพาน กำแพงเมือง ปราสาท โบสถ์วิหาร เป็นต้น งานทางสถาปัตยกรรมเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ง่ายเกิดเป็นรูปธรรมต่อการอนุรักษ์ ทั้งนี้เพราะการวิวัฒนาการของชุมชนต่างๆ ย่อมต้องมีการ

ปลูกสร้างอาคารเพื่อการอยู่อาศัย สามารถใช้เป็นตัวแทนเล่าเรื่องราวของเมืองได้จากยุคสมัยต่างๆ รวมไปถึงประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ ศิลปกรรม วัฒนธรรมประเพณีของคนท้องถิ่น

แต่งงานสถาปัตยกรรมทั้งหมด ใช้ว่าจะต้องได้รับการอนุรักษ์ ดังเช่น กฎบัตรเมืองเวนิซได้กล่าวไว้ว่า ไม่ได้เป็นเพียงผลงานทางสถาปัตยกรรมเพียงหลังเดียวเท่านั้น แต่หมายถึงที่ตั้งเมืองหรือชนบทซึ่งมีลักษณะเป็นแหล่งอารยธรรมเฉพาะอย่าง (Particular Civilization) มีความสำคัญทางพัฒนาการและประวัติศาสตร์ หรือเป็นที่ตั้งทางประวัติศาสตร์ (Historical) (สฤัญญ เอี่ยมชัย, 2539 : หน้า 20)

สถาปัตยกรรมที่ควรอนุรักษ์จะต้องมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้ (Dobby 1978 : 33-34, Burke 1976 : 129, City Plan Commission Provident, 1967) อ้างถึงใน อัจฉรี ชาญประโคน, 2538 : หน้า 41)

- สิ่งที่สมควรยอมรับว่าเป็นงานศิลปะ เป็นงานที่บรรจงสร้างสรรค์ปรากฏถึงพร้อมด้วยความงามและคุณลักษณะของศิลปะนั้น

- เป็นงานสถาปัตยกรรมที่หายากและแปลกประหลาด จนกลายเป็นสัญลักษณ์ของท้องถิ่น
- เป็นตัวเชื่อมต่อของพัฒนาการทางสถาปัตยกรรม
- เป็นตัวเชื่อมต่อ หรือเป็นตัวอย่างแห่งพัฒนาการด้านเทคนิควิทยา
- เป็นสิ่งที่มีความสนใจทางสถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ โบราณคดี วัฒนธรรม การเมือง

เศรษฐกิจ และการท่องเที่ยว

- เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับบุคคล หรือเหตุการณ์สำคัญที่ผู้คนส่วนใหญ่ระลึกถึง

3. อนุสรณ์และสถาน (Monuments and Sites) ในระดับสากลที่ยอมรับโดยทั่วไป จะมีความเห็นว่าสิ่งก่อสร้าง โบราณสถาน โบราณวัตถุ หรือยาน เป็นสิ่งที่มีคุณค่า และเป็นตัวแทนที่แสดงให้เห็นคุณภาพของชุมชน เพราะอนุสรณ์และสถาน หมายถึง อาคาร สถานที่และบริเวณ ทั้งที่มนุษย์สร้างธรรมชาติสร้าง และมีคุณค่าทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์และสุนทรียศาสตร์ ได้มีการให้คำจำกัดความและแยกแยะประเภทของอนุสรณ์และสถานไว้ 2 องค์ครด้วยกัน

1. หลักสากลของสหราชอาณาจักรและเครือจักรภพอังกฤษ จำแนกเป็น 3 ประเภท

ก. อนุสรณ์และสถานอันมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ (Monuments and Sites of Historical Interest) คือ อนุสรณ์สถานที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ อาจอนุรักษ์ได้โดยการขึ้นทะเบียนโบราณสถาน เช่น วัดวาอาราม ปราสาทหิน

ข. อนุสรณ์และสถานอันมีคุณค่าทางวิทยาศาสตร์ (Monuments and Sites of Scientific Interest) คือ อนุสรณ์และสถานซึ่งมีคุณค่าทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งอาจอนุรักษ์ได้โดยการประกาศเป็นเขตหวงห้ามโดยประมวลกฎหมายที่ดิน เช่น ซากโบราณสถานทางชีววิทยา สุสานหอย แพะเมืองผี เป็นต้น

ค. อนุสรณ์และสถานอันมีคุณค่าทางความงามแห่งธรรมชาติ อาจอนุรักษ์ได้โดยกฎหมายเกี่ยวกับการคุ้มครองป่าไม้ เช่น เทือกเขา วนอุทยาน

2. องค์การยูเนสโก ในการประชุมสมัยสามัญ ครั้งที่ 17 เมื่อวันที่ 16 พฤศจิกายน 2515 ณ กรุงปารีส ที่ประชุมได้มติยอมรับมติอนุมัติ ว่าด้วยการคุ้มครองมรดกทางวัฒนธรรมและทางธรรมชาติของโลก (Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage) ได้ให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

ก. มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural Heritage) หมายถึง

- อนุสรณ์ (Monuments) คือ ผลงานทางสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม ส่วนประกอบ หรือโครงสร้างทางโบราณคดี ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ศิลปะ หรือวิทยาศาสตร์

- กลุ่มอาคาร (Group of Buildings) กลุ่มของอาคารที่แยกกัน หรือต่อเนื่องกันโดยทางลักษณะทางสถาปัตยกรรม ความร่วมลักษณะ หรือที่ตั้งอันเหมาะสมในภูมิทัศน์

- สถานที่ (Sites) คือ ผลงานของมนุษย์ หรือผลงานอันผสมกันระหว่างธรรมชาติและมนุษย์ และพื้นที่อันรวมทั้งโบราณสถานซึ่งมีคุณค่าดีเด่นในทางประวัติศาสตร์ (Historical) สุนทรียภาพ (Aesthetic) ชาติพันธุ์วิทยา (Ethnological) หรือมานุษยวิทยา (Anthropological)

ข. มรดกทางธรรมชาติ (Natural Heritage) หมายถึง ลักษณะทางธรรมชาติ อันประกอบด้วยภูมิทัศน์ทางกายภาพ - ชีวภาพ มีคุณค่าทางสุนทรียศาสตร์และวิทยาศาสตร์ รวมไปถึงสถานที่ทางธรรมชาติ หรือพื้นที่ที่ธรรมชาติกำหนดขอบเขตไว้แน่ชัด มีคุณค่าทางด้านวิทยาศาสตร์ (Science) การอนุรักษ์ (Conservation) หรือความงามแห่งธรรมชาติ (Natural Beauty)

ในการจัดมรดกทางวัฒนธรรม ได้จัดประเภทของอนุสรณ์สถานเอาไว้ 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ
 กลุ่มที่ 1 ซากอารยธรรม (Dead Monuments) คือ สถานภาพของโบราณสถานนั้น มีลักษณะเป็นซากหลักฐานทางอารยธรรมในอดีต มากกว่าจะใช้งานได้ในปัจจุบัน

กลุ่มที่ 2 อนุสรณ์ที่ยังใช้ประโยชน์ (Living Monuments) คือ อนุสรณ์สถานที่ยังคงประโยชน์ทางการใช้สอยสืบทอดประเพณีทางศิลปะ และมีการตกแต่งเสริมความมั่นคงตามลักษณะของสถาปัตยกรรมนั้นๆ

สำนักงานอุทยานแห่งชาติ กระทรวงมหาดไทยของสหรัฐอเมริกา ได้จำแนกคำว่า Monuments ออกเป็นประเภทต่างๆ ดังนี้

1) อนุสาวรีย์แห่งชาติ (National Historical Statues) ประกอบด้วยรูปปั้นบุคคลต่างๆ ที่สร้างโดยประชาชนหรือรัฐบาล เพื่อรำลึกถึงคุณความดีของบุคคลสำคัญของชาติ รวมทั้งรูปเคารพขนาดใหญ่ ศาลเจ้าชาวจีน หรือรูปเคารพในศาสนาคริสต์ ฯลฯ ที่ต้องการอนุรักษ์ไว้ เพื่อรักษาแบบอย่างประเพณีและแบบอย่างอันดีงามของประชาชน

2) อาคารสถาปัตยกรรมแห่งชาติ (National Historical Building Architecture) หมายถึง สิ่งก่อสร้างที่แสดงให้เห็นคุณค่าทางความงาม ความก้าวหน้าด้านวิศวกรรม การก่อสร้าง และเทคโนโลยีต่างๆ เป็นอาคารที่เลือกสรรแล้วว่าเป็นงานชิ้นเยี่ยมของสถาปนิกคนสำคัญของประเทศ

3) อาคารอนุสรณ์สถานสำคัญของเมือง (National Historical Landmark) หมายถึง สถานที่อาคารสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของเมือง ของหมู่บ้าน หรือย่านที่อยู่อาศัยซึ่งมีลักษณะโดดเด่น มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรม วิศวกรรม ซึ่งมีคุณค่าทางประวัติศาสตร์และด้านวิจิตรศิลป์

4) ย่านประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านที่อยู่อาศัย (National Historical districts of National Village) ซึ่งเป็นสถานที่ตั้งอยู่เป็นกลุ่มอาคาร มีอาคารที่แสดง หรือเคยเป็นตัวแทนแสดงให้เห็นแบบอย่างของผังเมือง การจัดหมู่บ้าน ตลอดจนสถานีขนส่ง การค้า หรือศูนย์กลางการพาณิชย์ในประวัติศาสตร์ด้านใดด้านหนึ่ง

5) อุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติ (National Historical parks) หมายถึง พื้นที่ของเมืองส่วนใดส่วนหนึ่งซึ่งเคยมีความสำคัญสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน หรือพื้นที่ซึ่งเคยเป็นสมรภูมิในการต่อสู้ หรือมีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้นในพื้นที่นั้น

6) เมืองประวัติศาสตร์แห่งชาติ (Notional Historical Cities) ได้แก่ เมืองที่มีประวัติศาสตร์ยาวนาน ยังคงรักษารูปแบบทางสถาปัตยกรรม สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ มีย่านพาณิชย์ และวิถีชีวิตของคนสืบต่อกัน ทั้งด้านประเพณีและวัฒนธรรม

7) ซากอารยธรรมและแหล่งโบราณคดี (Trace of Archeology or Historic Sites) ซาก หรือแหล่งประวัติศาสตร์ที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี รวมทั้งสถานที่สำคัญๆ ต่างๆ

การแบ่งประเภทการอนุรักษ์ศิลปสถาปัตยกรรม และสิ่งแวดล้อม (Historic Centre or Historic Urban Centre) ในยุโรป มีแนวความคิดเปลี่ยนแปลงเป็นที่ยอมรับ ในการให้ความสำคัญในการอนุรักษ์ศูนย์กลางที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ของเมือง หรือส่วนของเมืองเก่าที่มีลักษณะเฉพาะที่เป็นเอกลักษณ์ของเมือง (สาทิศ ชูแสง, หน้า 68-69)

- ศูนย์กลางเป็นลักษณะองค์ประกอบของศูนย์กลางหรือกลุ่มอาคาร หรือสิ่งแวดล้อมที่มีลักษณะพิเศษเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง เช่น การวางแผน ขนาด ลัดส่วนของถนนและอาคาร เป็นต้น

- มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรมมาก โดยที่อาจเกี่ยวข้องกับพัฒนาการทางผังเมือง เรียกว่า มีคุณค่าทั้งความงาม (Aesthetic) และทางประวัติศาสตร์ (Historic)

- มีความต่อเนื่องของการดำรงชีวิตของสังคม อยู่ในช่วงนั้น เช่น กิจกรรมของเมืองนั้น เป็นต้น

ส่วน Historic Centre ในยุโรปจะแบ่งประเภทออกเป็นส่วนย่อยๆ ตามความสำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์กลางโครงสร้างและลักษณะทางภูมิประเทศ แบ่งเป็น 4 ลักษณะ คือ

- 1) กลุ่มของอาคารหรือส่วนชุมชนที่แยกออกจากเมือง แต่ยังมีอาคารอาศัยอยู่ เช่น หมู่บ้าน
- 2) เมืองเล็กๆ ต่างจังหวัดมีลักษณะพิเศษทางภูมิประเทศ
- 3) เมืองทางประวัติศาสตร์ (Historic Town) ซึ่งยังคงคุณค่า ลักษณะความสวยงาม หรือคุณค่าทางศิลปสถาปัตยกรรมแบบสมัยเดิมไว้เป็นส่วนใหญ่ เกือบทั้งส่วนของเมืองอาจจะมีคุณค่าทางด้านเป็นศูนย์กลางทางศิลปะ การค้า การเมือง ศาสนา ในประวัติศาสตร์มาก่อน

4) ส่วนหรือศูนย์กลางทางประวัติศาสตร์ของเมืองใหญ่ โดยที่ตำแหน่งของศูนย์กลางนี้อาจแตกต่างกันไปแต่ละเมือง แต่ละประเทศ

4. เมืองและย่านประวัติศาสตร์ (Town and Historical Sites) เมือง หมายถึง พื้นที่ที่อาจกำหนดขอบเขตได้บริเวณใด บริเวณหนึ่ง ประกอบด้วยอาคาร สิ่งก่อสร้างในการดำเนินชีวิตของประชาชน และสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับอาคาร สิ่งก่อสร้างและวิถีชีวิตของประชาชนเหล่านั้น อยู่ภายใต้การควบคุมและการบริหารของผู้ปกครองนคร มีการจัดการ การบริหารโดยระบบและระเบียบ

ส่วนชุมชน จะหมายถึงพื้นที่ ที่อาจกำหนดขอบเขตได้ในบริเวณหนึ่ง อาจมีลักษณะทางกายภาพคล้ายคลึงกับเมือง มีผู้ปกครองหรือผู้นำหรือไม่ก็ได้ ในการบริหาร การจัดการระบบและระเบียบในชุมชนเป็นลักษณะที่ไม่ซับซ้อน โดยทั่วไปแล้วชุมชนมักจะมีขนาดเล็กซึ่งเรียกชุมชนโบราณกันว่า เมืองโบราณ (เอกสารโบราณคดีหมายเลข 1 / 2532)

การอนุรักษ์ในปัจจุบัน ไม่ได้จำกัดไว้เพียงการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุอย่างเดียว เพราะสิ่งที่กล่าวมาล้วนเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในชุมชนที่รวมไว้ถึงวิถีชีวิต การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนที่เกี่ยวข้องกับสิ่งก่อสร้าง และสภาพแวดล้อมนั้นๆ ซึ่งชุมชนนั้นๆ มีวิวัฒนาการอยู่ภายใต้พื้นที่และวัฒนธรรมของตน บ่อยครั้งจึงได้ยินเรียกว่า เมืองโบราณที่มีช่วงอายุ (Life Span) อยู่ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งในประวัติศาสตร์ หรือหลายช่วงเวลา หรือในช่วงเวลาอดีตจนถึงปัจจุบัน เมืองโบราณ หรือชุมชนโบราณเหล่านี้ มีหลายลักษณะต่างกันไป

เมืองและย่านประวัติศาสตร์ สามารถจำแนกได้ดังนี้

1. เมืองประวัติศาสตร์ (Historical Sites)

1.1 เมืองร้าง (Abandoned / Dead Ancient / Historical City) หมายถึง เมืองที่เจริญอยู่ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งหรือหลายช่วงเวลาก่อนที่จะถูกทิ้งร้างไปในปัจจุบัน เช่น นครวัด ปอมเปอี คาร์เทจ เป็นต้น

ลักษณะของเมืองเหล่านี้จะคงสภาพอยู่ได้เรื่อยๆ ยกเว้นวัสดุและโครงสร้างอาคารอาจเสื่อมโทรมไปตามกาลเวลา เนื่องจากไม่มีการใช้งานอื่นเข้าแทรกแซง เนื้อเมือง (Historic Fabric) ยังคงมีความสมบูรณ์สูงมาก

1.2 เมืองโบราณที่ถูกทิ้งร้างและนำกลับมาใช้ในปัจจุบัน เนื่องจากพื้นที่ในการเข้าไปตั้งถิ่นฐานในปัจจุบันมีความจำกัด จึงต้องกลับไปใช้พื้นที่เมืองโบราณที่ถูกทิ้งร้างไป การเข้าไปตั้งถิ่นฐานประเภทนี้ มักจะทำลายโบราณสถานและหลักฐานของเมืองโบราณโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เมืองในลักษณะนี้มีตัวอย่างของเมือง เช่น อยุธยา ลพบุรี เชียงใหม่ เป็นต้น

เมืองในลักษณะนี้จะถูกทำลายลงอย่างรวดเร็วและรุนแรง มีทั้งการถูกบุกรุกทำให้เมืองเปลี่ยนแปลงจนถึงใจกลาง หรือแกนเมือง (Core Area) แต่ยังคงเหลือโบราณสถานและอาคารสำคัญในอดีต เช่น พิมาย เมืองถูกทำลายจนไม่เหลือแกนเมือง โบราณสถานและหลักฐานต่างๆ กระจายกันอยู่เป็นกลุ่ม เช่น เมืองเชียงใหม่ และการทำลายอีกประเภทในเมืองโบราณบางเมืองจะถูกทำลายจนไม่อาจมองเห็นภาพของเมืองได้ว่าเคยเป็นเมืองโบราณหรือเมืองประวัติศาสตร์ เช่น เมืองบุรีรัมย์

1.3 เมืองที่มีพัฒนาการจากอดีตถึงปัจจุบัน (Living Ancient / Historic City) คือ เมืองโบราณหรือเมืองประวัติศาสตร์ที่มีการใช้งานสืบเนื่องมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรือง ตกต่ำ การฟื้นฟู แต่เมืองก็พัฒนามาตามเวลา แต่เมืองเหล่านี้ต้องเผชิญกับความเสื่อมโทรมหรือถูกทำลายเนื้อเมืองทางประวัติศาสตร์ในหลายลักษณะ เช่น

- การขาดการนำในทางเศรษฐกิจ ที่เหมาะสมกับสภาพของเมือง ทำให้ประชากรภายในเมืองอพยพออกจากเมือง ทิ้งเมืองให้เสื่อมสภาพ
- ระบบเศรษฐกิจของเมืองมีความคล่องตัวสูงเกินไปเป็นสาเหตุโดยตรงที่ต้องรื้อถอนอาคาร สิ่งก่อสร้างในอดีต เพื่อสร้างอาคารใหม่ที่อำนวยความสะดวกให้ดียิ่งขึ้นได้มากกว่า แต่การสร้างอาคารขึ้นมาใหม่ไม่ได้คำนึงถึง ความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและบรรยากาศของเมือง (Urban Environment)
- จำนวนประชากรไม่คงที่ ความไม่สะดวกสบายในระบบการคมนาคมขนส่ง ทำให้ประชากรย้ายออกจากศูนย์กลางของเมือง ทิ้งให้ศูนย์กลางของเมืองเป็นศูนย์กลางประวัติศาสตร์ที่ถูกทิ้งร้าง
- การปรับตัวเมืองเก่า ให้ใช้ได้ดีกับสภาพการพัฒนาแบบใหม่ ในประโยชน์ใช้สอยใหม่การเพิ่มปริมาณระบบสาธารณูปโภคและสาธารณูปการทางสังคม เป็นผลให้รูปแบบ ลักษณะ และบรรยากาศของเมืองเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

1.4 เมืองที่ถูกทิ้งร้างไปในช่วงเวลาหนึ่ง แล้วถูกนำกลับมาใช้ใหม่ในยุคประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน เมืองในลักษณะนี้จะมีหลักฐานการพัฒนา 2 แบบ คือ

- ลักษณะเมืองในยุคโบราณแล้วหยุดพัฒนาการไป ต่อมามีการกลับเข้าไปตั้งถิ่นฐานใหม่ในยุคประวัติศาสตร์ และทำให้เมืองมีพัฒนาการจากยุคประวัติศาสตร์มาจนถึงปัจจุบัน

- การกลับเข้าไปตั้งถิ่นฐานใหม่โดยชนกลุ่มใหม่ อารยธรรมใหม่ ส่วนใหญ่มักปรากฏในยุโรป

2. ย่านประวัติศาสตร์ (Historic District / Historic Centre) ย่านประวัติศาสตร์ หมายถึง พื้นที่ส่วนหนึ่ง ส่วนใดของเมืองซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์หรือทางโบราณคดี ประกอบไปด้วยอาคารและองค์ประกอบทางประวัติศาสตร์ หรือแหล่งโบราณคดีหลายแห่งรวมกันเป็นพื้นที่หนึ่ง ซึ่งจำแนกได้ดังนี้

- ก. ย่านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม (Historic / Architectural District)
- ข. ย่านประวัติศาสตร์พาณิชยกรรม (Commercial District)
- ค. ย่านประวัติศาสตร์อุตสาหกรรม (Industrial District)
- ง. ย่านประวัติศาสตร์ชนบท (Rural District)
- จ. เขตพื้นที่ทางโบราณคดี (Archeological District)

ในการพิจารณาย่านประวัติศาสตร์ ที่มีสาระสำคัญทางประวัติศาสตร์นั้น จะประกอบด้วยกลุ่มอาคาร (Group of Buildings) หรือโครงสร้างของย่าน (Structure) โดยอาศัยข้อมูลทางประวัติเป็นตัวชี้นำไปสู่ความเป็นเอกลักษณ์และสมบัติที่ทรงคุณค่าและเปี่ยมไปด้วยคุณภาพ (Aesthetic Qualities) ของพื้นที่หรือท้องถิ่นนั้นๆ

3. อนุสัญญาว่าด้วยการอนุรักษ์เมืองประวัติศาสตร์ และย่านประวัติศาสตร์ในเมือง (International Charter for the Conservation of Historic Town and Urban Area) มีใจความสำคัญ ดังนี้ (เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 1 / 2532)

1. ทุกชุมชนเมือง ไม่ว่าชุมชนนั้นจะค่อยๆ พัฒนาตามกาลเวลา หรือตั้งใจที่จะสร้างขึ้นมา ล้วนเป็นการแสดงให้เห็นถึงสังคมที่แตกต่างกันไปตามประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น

2. กฎบัตรนี้จะเกี่ยวพันถึงย่านประวัติศาสตร์ต่อพื้นที่ในเมือง ทั้งเมืองเล็กและเมืองใหญ่ และย่านประวัติศาสตร์ในกลางเมือง หรือเพียงส่วนหนึ่งของเมืองที่รวมกับพื้นที่แวดล้อมโดยธรรมชาติและมนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งให้คุณค่าทางวัฒนธรรมประเพณีของชุมชนหรือเมืองด้วย

5. ศิลปกรรมและวัฒนธรรมประเพณี (Art and Culture) ได้แก่งานศิลปกรรมแขนงต่างๆ ทั้ง ประติมากรรม จิตรกรรม หรือเป็นส่วนหนึ่งส่วนใดของงานสถาปัตยกรรม รวมทั้งกิจกรรม (Activities) ประเพณี (Custom) ฯลฯ ทั้งสองประเภทถือได้ว่าเป็นองค์ประกอบย่อยในการอนุรักษ์ เพราะเป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ยาก เพราะบางสิ่งอาจเป็นความเชื่อของชุมชน แต่อาจเป็นสิ่งบ่งบอกถึงวิถีชีวิต (Way of Life) และคุณภาพชีวิต (Quality of Life) ของชุมชน ที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชน

ตามแนวคิดของการอนุรักษ์แรกเริ่ม จะให้ความสำคัญในการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมไว้ค่อนข้างมาก เพราะอาคารสิ่งก่อสร้าง สถาปัตยกรรมต่างๆ จะเป็นอาคารที่มีความมั่นคงแข็งแรง ความคงทนต่อการเสื่อมสลายทางธรรมชาติมีสูงกว่า สิ่งประดิษฐ์ประเภทอื่นๆ และสามารถใช้งานสถาปัตยกรรมเป็นเครื่องบ่งบอกถึงพัฒนาการของชุมชนและยุคสมัยต่างๆ ได้ ต่อมาแนวทางการอนุรักษ์ได้เปลี่ยนแปลงไป ได้ให้ความสำคัญในส่วนอื่นที่นอกเหนือไปจากส่วนของสถาปัตยกรรม โดยดูไปถึงความต่อเนื่องของอาคาร ไปจนถึงการอนุรักษ์ต่อเนื่องไปทั่วเมือง โดยเราสามารถนำบทบาของการใช้สอยอาคารในเมืองนั้น บ่งบอกวิถีชีวิตที่สามารถทำให้รู้ว่าจุดเริ่มต้นของการดำรงอยู่ของสังคมที่ยังฝังรากลึกในเมือง เกิดเป็นมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่น นับตั้งแต่ “ภูมิปัญญา” ที่สร้างสรรค์สังคมเมืองลงในธรรมชาติแวดล้อมได้ประสานสอดคล้อง เกิดเป็นขนบธรรมเนียมประเพณี อันเกี่ยวเนื่องกับวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่นนั้น

ดังนั้นแนวทางการอนุรักษ์ท้องถิ่นจึงมีความหมายในทางที่กว้างมากกว่าการอนุรักษ์ทางสถาปัตยกรรมเพียงอย่างเดียว หรือแม้แต่งานศิลปกรรมชิ้นใดชิ้นหนึ่ง เพื่อให้เป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น ซึ่งเริ่มจากบ้านแล้วแผ่ขยายออกมาสู่ชุมชนและเมือง ซึ่งจากระยะเวลาของการตั้งชุมชนและมีวิวัฒนาการของเมือง ย่อมทิ้งร่องรอยต่างๆ ไว้เป็นหลักฐานจนพื้นผิวโลกทั้งในด้านรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า ท้องถิ่นใดที่มีวิวัฒนาการมายาวนานนั้น จะต้องมีการแสดงออกของคนในท้องถิ่นในด้านต่างๆ มากมาย แนวทางการอนุรักษ์ท้องถิ่นนั้นจึงไม่อาจเลือกอนุรักษ์เพียงสิ่งหนึ่งสิ่งเดียว แต่ต้องประกอบไปด้วย

1. ทางด้านสถาปัตยกรรม ได้แก่ อาคารที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ทั้งอาคารเดี่ยว กลุ่มอาคาร และอาคารต่อเนื่อง

2. อนุสรณ์สถาน ได้แก่ โบราณสถาน ซากแห่งความรุ่งเรืองในอดีต แหล่งโบราณคดีทางธรรมชาติและความสำเร็จทางประวัติศาสตร์
3. ชุมชน ได้แก่ ชุมชนเมืองที่ยังคงดำเนินวิถีชีวิต กิจกรรมของเมือง และย่านประวัติศาสตร์ต่างๆ ชุมชนโบราณ
4. ศิลปกรรมและวัฒนธรรมประเพณี ได้แก่ ศิลปวัตถุและศิลปกรรม แบบแผนวิถีชีวิตของคนในท้องถิ่น วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี คติ ความเชื่อ ภูมิปัญญาชาวบ้าน

4.3 ระดับของการอนุรักษ์ (Degree of Intervention)

การอนุรักษ์มีหลายระดับขึ้นอยู่กับสภาพโครงสร้างของอาคารหรือสภาพแวดล้อมนั้น ซึ่งจะต้องนำมาพิจารณาเป็นส่วนใหญ่ บางครั้งอาจทำให้หลายระดับในคราวเดียวกัน โดยแยกออกเป็น 7 ระดับคือ

1. การป้องกันการทรุดโทรม หรือการอนุรักษ์โดยทางอ้อม (Prevention of Deterioration or Indirect Conservation) คือการควบคุมสภาพแวดล้อมหรือการป้องกันการเสื่อมโทรม โดยตรวจสอบสภาพอย่างสม่ำเสมอ
2. การสงวนรักษา (Preservation) เป็นการรักษาสภาพวัตถุให้คงสภาพที่เป็นอยู่ไม่ให้เกิดการทรุดโทรมไปจากเดิมหรือหมดสภาพไป มีเหตุผลสำคัญในการอนุรักษ์ คือการคงไว้ซึ่งการเป็นสัญลักษณ์ (Symbolic) ของเหตุการณ์
3. การเสริมความมั่นคง (Consolidation) เรียกได้ว่าเป็นการอนุรักษ์โดยตรง (Direct Conservation) การเพิ่มเติมหรือเสริมวัสดุเพื่อประสานหรือรับน้ำหนักโครงสร้างเพื่อให้โครงสร้างคงทน หรือยึดโยงโครงสร้างให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
4. การปฏิสังขรณ์ (Restoration) เรียกได้ว่า "Back to the Original Condition" เป็นลักษณะของการก่อสร้าง รวบรวมชิ้นส่วนที่หักพังของโบราณสถาน หรือสถาปัตยกรรมขึ้นมาประกอบใหม่ โดยเคารพวัตถุดั้งเดิม

5. การจำลองแบบ (Reproduction) เป็นการจำลองงานขึ้นมาใหม่ เพื่อเลียนแบบและต่อเติมส่วนที่เสียหายไปหรือเคลื่อนย้ายต้นแบบไปยังที่ที่เหมาะสมแล้วจำลองแบบมาแทน เพื่อป้องกันการเสื่อมสลายที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงทางสภาพแวดล้อมทางด้านต่างๆ

6. การสร้างขึ้นมาใหม่ (Reconstruction) การสร้างอาคารประวัติศาสตร์หรือเมืองขึ้นมาใหม่เพราะอาคารเหล่านั้นเคยพังทลายหรือสูญหายไปเพราะ เกิดเพลิงไหม้ สงคราม หรือแผ่นดินไหว โดยใช้วัสดุสมัยใหม่แต่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความถูกต้องของหลักฐานทางประวัติศาสตร์

7. การประยุกต์ใช้สอย (Re-evaluation/Rehabilitation) วิธีการอนุรักษ์ที่ดีที่สุดนั้น คือการนำเอาอาคารนั้นมาใช้สอยโดยปราศจากการเปลี่ยนแปลงอาคาร แต่หน้าที่ใช้สอยอาจเปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้จะเป็นการรักษาคุณค่าทางประวัติศาสตร์แล้วยังเป็นการประโยชน์ทางเศรษฐกิจอีกด้วย

4.4 ขอบเขตของการอนุรักษ์ (Edge of Preservation Action)

หลังจากที่พอจะทราบกันแล้วว่า จะอนุรักษ์อะไรบ้างและเพื่ออะไร แต่ในเนื้อแท้ของการปฏิบัติการอนุรักษ์นั้นเป็นการยากที่จะสามารถบ่งบอกได้ว่าจะมีขอบเขตของการอนุรักษ์ที่แน่นอน การกำหนดขอบเขตหรือพื้นที่ใดที่หนึ่งสำหรับอนุรักษ์ก็เป็นอันตราย เนื่องจากจะไปจำกัดการโตของเมืองและประชากรที่อยู่ในเมือง ในการอนุรักษ์บางพื้นที่จำเป็นต้องอนุรักษ์ทั้งเมืองจึงประสบผลสำเร็จ โดย Workett (Workett, 1969: หน้า 42 - 56) ได้กล่าวไว้ใน Character of Town ไว้ว่าการอนุรักษ์เราไม่สามารถอนุรักษ์ เก็บหรือรักษาทุกสิ่งทุกอย่างไว้ได้ทั้งหมดเพราะเมืองแต่ละเมืองแต่ละชุมชนล้วนมีข้อจำกัดที่แตกต่างกันไปทั้งในทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ฯลฯ ซึ่งควบคู่ไปกับการพัฒนาและวิวัฒนาการของเมืองที่ไม่หยุดนิ่ง จะต้องยอมให้เมืองและชุมชนเกิดการเปลี่ยนแปลงบ้าง เพื่อความเหมาะสมในด้านต่างๆ ดังนั้นการคัดเลือกอาคาร ย่าน หรือที่เหมาะสมสำหรับการเป็นตัวแทนหรือเอกลักษณ์ของเมืองนั้นก็สามารทดแทนได้เช่นกัน

ดังนั้นการกำหนดขอบเขตของการอนุรักษ์นั้นก็น่าจะมีคามยืดหยุ่นได้บ้าง โดยศึกษาตามลักษณะเฉพาะของเมืองแต่ละเมือง แต่อย่างไรก็ตามการกำหนดขอบเขตก็เป็นเรื่องสำคัญ

Catanese (Catanese, 1979 : หน้า 304 - 309) ได้ให้แนวทางในการเลือกขอบเขตของการอนุรักษ์ที่เหมาะสมกับเมือง โดยสอดคล้องกับการพัฒนา โดยแบ่งกลุ่มไว้ 7 กลุ่มด้วยกัน

1. Fragment คือชิ้นส่วนซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของสถาปัตยกรรมที่ยังหลงเหลืออยู่ ในขณะที่องค์ประกอบใหญ่ได้เสื่อมสลายไปตามกาลเวลา หรือถูกทำลายเหลือเพียงสถาปัตยกรรมบางส่วน รวมทั้งประติมากรรม เช่น ชิ้นส่วนของอาคาร โบราณสถาน ประตูเมือง (City Gate) กำแพงเมือง (City Wall)

2. Building คืออาคารทั้งหลัง เช่น บ้าน โบสถ์ วัด โรงละคร

3. Street Space เป็นการเก็บรักษาถนนทั้งสาย เพื่อรักษา Side Walk แต่ภายในอาคารอาจจะเปลี่ยนหน้าที่ใช้สอยเพื่อรักษาภูมิทัศน์ของถนนทั้งสายให้มีความต่อเนื่องกัน ของรูปแบบอาคารที่อาจจะร่วมสมัยกัน ใช้วัสดุคล้ายกันมีรูปแบบอาคารเหมือนกัน เป็นต้น

4. Neighbor Hoods คือชุมชนที่มีกิจกรรม มีวิถีชีวิตดำเนินอยู่ร่วมกับชุมชนนั้นมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีต ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

5. District คือย่านที่มีเอกลักษณ์ของตัวเอง หรือเป็นย่านที่มีกิจกรรมแตกต่างไปจากย่านอื่น เช่น ย่านท่าพระจันทร์ ย่านเยาวราช

6. Skyline การรักษาสันขอบฟ้า ในกรณีที่ไม่สามารถรักษาย่านทั้งย่านได้ เหลือเพียงอาคารเดี่ยวโดดๆ จึงต้องรักษาแนวเส้นขอบฟ้าเดิมไว้โดยรอบ ไม่ให้เกิดอาคารหรือสิ่งปลูกสร้างอื่นขึ้นมาบัง อาคารเดิม ทำให้เสียแนวเส้นขอบฟ้าของอาคารนั้น

7. Village & Town เป็นการรักษามืองทั้งเมือง เช่น เกาะรัตนโกสินทร์ อยุธยา

ยุทธวิธีที่นิยมใช้ในการกำหนดเขตอนุรักษ์ โดยเฉพาะเมืองเก่าที่มีอยู่ (Historic Urban Center) ในปัจจุบันมักจะเริ่มจากการประกาศเขตอนุรักษ์ในใจกลาง และบริเวณโดยรอบส่วนหนึ่งของเมืองที่มีค่าสูงสุด มีแนวโน้มที่ผู้คนส่วนใหญ่จะเห็นความสำคัญที่ต้องอนุรักษ์ได้แล้วจึงค่อยๆ ขยาย พื้นที่ไปยังรอบนอก เพิ่มออกไปเรื่อยๆ จนสุดขอบเขตที่สมควรจะอนุรักษ์ ตัวอย่างเช่น การอนุรักษ์ภายในคูเมืองเชียงใหม่ ในโอกาสต่อไปอาจจะประกาศเขตอนุรักษ์ในวงกว้างออกไปถึงเขตรอบนอกคูเมือง หรือกว้างกว่านั้นก็ได้ ถ้าหากพื้นที่นั้นมีคุณค่าต่อการอนุรักษ์ (อัจริ๊ ชาญประโคน, 2538 : 45)

4.5 เป้าหมายของการอนุรักษ์ (Objection of Conservation)

ในการอนุรักษ์เป้าหมายจะแปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัย ในยุคแรกแนวความคิดจะอยู่ที่การปฏิสังขรณ์ (Restoration) และได้เปลี่ยนมาเป็นปกป้องรักษา (Protection) อาคาร เพื่อป้องกันการเสื่อมโทรมของอาคาร ซึ่งจะเป็นการอนุรักษ์ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทาง สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ

แต่ต่อมาได้มีแนวความคิดการอนุรักษ์เมืองและชุมชน ได้ปรากฏขึ้นเมื่อมีการประกาศใช้ Civic Amenity Act ในอังกฤษ ในปี ค.ศ.1967 (Chapman Reynolds, Ed.1969) นับเป็นการก้าวกระโดดของการอนุรักษ์เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเป้าหมายของการอนุรักษ์ ทำให้เกิดแนวความคิดและเป้าหมายของการอนุรักษ์เกิดขึ้นดังนี้

1. การอนุรักษ์หากมีความสัมพันธ์กับชีวิตในสังคม (Social Life) กล่าวคือ การอนุรักษ์สามารถไปด้วยกันและสอดคล้อง และส่งเสริมสังคมจะช่วยให้มีคุณค่ามากยิ่งขึ้น (Worskett, 1969 : หน้า 42 - 56) ได้ให้ความคิดเห็นว่าการอนุรักษ์ไม่ใช้การปรับปรุงหรือดัดแปรอาคารขึ้น เพื่อดึงดูดการท่องเที่ยวเท่านั้น แต่หากประวัติศาสตร์จะมีความหมายต่อโลกปัจจุบันและจะสามารถต่อเนื่องกับอดีต การอนุรักษ์จะต้องเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่ด้วย ดังนั้นพื้นที่บางแห่งอาจจะสงบ แต่อีกบางแห่งอาจจะต้องปลุกฟื้นความเจียบเหว้าให้ดูมีชีวิตชีวา เพื่อปลุกอดีตของมันให้ขึ้นมาตี้อีกครั้ง

2. การอนุรักษ์กับการเปลี่ยนแปลงจะต้องเป็นสิ่งที่ดำเนินไปคู่กัน (Worskett, 1969 : หน้า 42 - 56) การเปลี่ยนแปลง เราไม่สามารถปฏิเสธได้ เพราะการพัฒนา กับเมืองเป็นสิ่งที่ควบคู่กัน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อเมืองในหลายๆ ด้าน ทั้งสภาพสังคมและสภาพแวดล้อมทางกายภาพ ดังนั้นการอนุรักษ์นั้นควรให้ความสำคัญกับการผสมผสานระหว่างการเปลี่ยนแปลงและโครงสร้างของเมืองเก่าด้วยกัน เพราะการที่จะสร้างเมืองขึ้นมาใหม่นั้นมีข้อจำกัดทางเศรษฐกิจ ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงที่เข้ามาสู่เมืองจะต้องไม่ทำลายคุณค่าของเมืองเดิม ตลอดจนเอกลักษณ์ของเมืองประวัติศาสตร์ที่ต้องการอนุรักษ์ไว้

ในทางปฏิบัติของการอนุรักษ์ ก็จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงเข้ามาด้วย ทำให้เราต้องเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและพื้นฐานดั้งเดิมทางสังคมและเศรษฐกิจ เพื่อให้ข้อมูลที่ได้เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการวางแผนต่อไป

3. หลักการอนุรักษ์โดยละเอียด 5 ประการ ของ Roy Worskett เสนอเพิ่มเติมไว้มีดังนี้ (Worskett, 1969 : หน้า 42 - 56 อ้างถึงใน (อัจฉรี ชาญโคน 2538 : หน้า 48 - 49)

- การคัดเลือกการอนุรักษ์ (Selection) ในทางปฏิบัติเพื่อการอนุรักษ์แล้ว สำคัญของการอนุรักษ์มิใช่เพียงเป็นของเก่าแล้วจะต้องอนุรักษ์ทุกสิ่งทุกอย่าง ซึ่งไม่สามารถกระทำได้ในทางปฏิบัติ เพราะของเก่าบางอย่างอาจจะมีคุณค่าสำหรับการอนุรักษ์ เป็นการยากที่จะรักษาทุกสิ่งทุกอย่างให้คงสภาพเดิม เพราะมีข้อจำกัดหลายอย่างที่ทำการอนุรักษ์ไม่สามารถทำได้เต็มที่ ทั้งเรื่องเศรษฐกิจ นโยบายการพัฒนา เทคนิคการซ่อมแซม บางครั้งการอนุรักษ์ต้องยอมเปลี่ยนแปลงบางสิ่งบางอย่างเพื่อความเป็นไปได้ทั้งหมด

ดังนั้นการคัดเลือกการอนุรักษ์ จึงจำเป็นต้องมีการประเมินคุณค่า สิ่งที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์ หรือขอบเขตของพื้นที่ที่จะเกิดการอนุรักษ์ถือเป็นสิ่งที่ยาก เพราะเป็นเรื่องการประเมินทางสุนทรียภาพ ความงาม ไม่ชัดเจนเหมือนการประเมินด้านเศรษฐกิจ

- การจำกัดการเปลี่ยนแปลงและการขยายตัว (Restriction and Expansion) จะต้องยอมรับกันอย่างกว้างขวางเสียก่อนในปรัชญาหรือหลักการเสียก่อนว่า การอนุรักษ์และการพัฒนาใช้สิ่งที่ตรงกันข้ามกัน แต่จะต้องถือว่าการพัฒนากับการอนุรักษ์นั้นเป็นส่วนอันสอดคล้องประสานกัน และควบคู่กันไป จึงจะเกิดผลในทางปฏิบัติ มิฉะนั้นเมืองนั้นจะกลายเป็นเมืองที่เหมือนถูกแช่แข็งไม่มีการเติบโตไม่มีการพัฒนา ดังนั้นการอนุรักษ์ในส่วนใดส่วนหนึ่งของเมืองย่อมมีการเปลี่ยนแปลงของเมืองที่เป็นสมดุลง่ายกัน

- การใช้อย่างมีประสิทธิภาพและความเป็นไปได้ในทางเศรษฐกิจ (Efficient Use and Economic Viability) การอนุรักษ์ที่ดีควรมีการประสานงานอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อผลทางเศรษฐกิจด้วย เช่น การใช้งานของอาคารไม่ควรใช้จ่ายค่าดูแลรักษามากเกินไป และตำแหน่งที่ตั้งของอาคารต้องเหมาะสมกับการใช้งานเสมอ

- ขั้นตอนในการลงทุน (Priorities for Investment) สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่จะทำให้การอนุรักษ์ประสบผลสำเร็จคือ การเลือกบริเวณอนุรักษ์ให้เหมาะสมกับงบประมาณที่มีอยู่ โดยอาจจะเป็นส่วนกลางเข้ามาหรือในส่วนท้องถิ่นเป็นผู้วางแผนการลงทุน และการใช้กำลังคนให้สอดคล้องกับภาคเอกชน โดยเป็นผู้ควบคุมดูแลทางด้านสภาพแวดล้อม ส่วนเอกชนเป็นผู้ลงมือตัดแปลงและซ่อมแซม

- การประชาสัมพันธ์ (Public Relation) ความร่วมมือของประชาชนเป็นปัจจัยที่ทำให้การอนุรักษ์ประสบผลสำเร็จและก่อนจะมีการอนุรักษ์เกิดขึ้น ประชาชนควรได้รับรู้ได้แจ้งข่าวสาร โดยอธิบายเหตุผลของการอนุรักษ์ และการเข้ามามีส่วนร่วมในโอกาสต่อไปหลังจากมีการอนุรักษ์แล้ว เพื่อให้เกิดมีความหวงแหนภูมิใจกับท้องถิ่นของตน

4.6 นโยบายของการอนุรักษ์

นอกเหนือจากเป้าหมายของการอนุรักษ์แล้วนโยบายต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับเมืองก็มีผลต่อการอนุรักษ์ด้วยเช่นกัน โดยต้องคำนึงถึงความเป็นไปได้ของการบริหาร การประสานงาน และการปฏิบัติงาน โดยสามารถแบ่งระดับของนโยบายได้ดังนี้

1. นโยบายระดับภาค ในนโยบายระดับภาค ซึ่งเป็นการวางแผนภาคที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ สังคม และประชากรในเมืองต่างๆ ในภาคย่อมสัมพันธ์กับการอนุรักษ์ท้องถิ่นนั้นด้วย โดยยุทธวิธีของนโยบายระดับภาคมี 3 ประการคือ

- สนับสนุนให้เกิดความถูกต้องในนโยบายการขยายตัวของเมืองใหญ่ๆ ต่างๆ
- เพื่อให้มีการขยายตัวไปทั่วทั้งภูมิภาคไม่กระจุกตัวอยู่เฉพาะเมืองใดเมืองหนึ่ง โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ชนบทหรือพื้นที่ที่ยังมีการเติบโตน้อย
- สร้างความภูมิใจของคนให้รักถิ่นฐานบ้านเกิด ภูมิใจในรากเหง้าของถิ่นกำเนิด เป็นฐานไปสู่การอนุรักษ์ต่อไป

2. นโยบายระดับท้องถิ่น หน่วยงานในท้องถิ่นควรมีนโยบายที่เหมาะสมมาใช้ ตามความต้องการของเมืองในแต่ละแห่ง ซึ่งจะแตกต่างกันในแง่การใช้ระเบียบข้อบังคับต่างๆ ทั้งกฎหมาย การจัดวางผังเมือง การเข้าไปมีบทบาทในการคุ้มครอง ปกป้องรักษา การนำเสนอแผนงานเพื่อเกิดการอนุรักษ์ท้องถิ่น

4.7 แนวทางในการอนุรักษ์

แนวทางการอนุรักษ์ในทางปฏิบัติแล้วต้องคำนึงถึงหลักดังต่อไปนี้ประกอบกันด้วย

1. การอนุรักษ์ศูนย์กลางทางประวัติศาสตร์ ควรพิจารณาถึงสภาพและฐานะที่เป็นอยู่จริง รวมไปถึงปัญหาโดยรวมที่เกี่ยวข้อง ทั้งด้านสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ สิ่งแวดล้อมทางสังคม ปัญหาของชุมชนด้านต่างๆ

2. การวางแผนการอนุรักษ์ศูนย์กลางทางประวัติศาสตร์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของเมือง ควรคำนึงและยึดหลักทางผังเมือง โดยอาศัยจากการวิเคราะห์ข้อมูล การให้ความสำคัญกับคุณค่าทางประวัติศาสตร์ภายในชุมชน

3. ขั้นตอนการอนุรักษ์ควรมีการศึกษาอย่างละเอียด

4. วิธีการอนุรักษ์ที่ดีที่สุด คือการปรับสภาพของสิ่งที่จะต้องอนุรักษ์ ให้ดำรงอยู่ได้ในสภาพเศรษฐกิจและสังคม

5. การดำเนินการอนุรักษ์ต้องเคารพต่อกฎเกณฑ์เดิมของงาน ในแต่ละสมัยบางครั้งจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงบ้างเพื่อประโยชน์ที่ต่างออกไป จึงจำเป็นต้องศึกษาส่วนต่างๆ อย่างละเอียดและเลือกรักษาเฉพาะส่วนที่สำคัญจริงๆ ส่วนที่เหลืออาจจะตัดออกไป เพราะอาจจะเกิดเสียคุณค่าต่อรูปทรงและองค์ประกอบโดยรวม

6. การปรับสภาพเมืองเก่าให้มีชีวิตชีวาขึ้น บางครั้งจำเป็นต้องใช้แนวความคิดและวิธีการสมัยใหม่ แต่ต้องคำนึงถึงความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางประวัติศาสตร์

7. การดำเนินการอนุรักษ์ ควรจะได้รับความร่วมมือจากหน่วยงานของรัฐ เช่น สำนักผังเมือง ผู้เชี่ยวชาญในสาขาต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง แต่ที่สำคัญที่สุดคือการสร้างสามัญสำนึก ความรู้สึกภูมิใจในท้องถิ่นของตน รักและหวงแหน เห็นความสำคัญและคุณค่าของสิ่งที่จะต้องอนุรักษ์ท้องถิ่น

5. แนวความคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการพัฒนา

5.1 ความหมายของการพัฒนา

“การพัฒนา” (Development) ได้มีผู้ให้ความหมายไว้หลากหลาย ทำให้มีความหมายแตกต่างกันไปตามศาสตร์ต่างๆ ในหลายทัศนะขึ้นอยู่กับว่าให้ความหมายเน้นเรื่องอะไร ในส่วนของแนวคิดนี้เกิดขึ้นในคริสต์วรรษที่ 19 เป็นผลจากยุคการเกิดปฏิวัติทางอุตสาหกรรมในแถบประเทศยุโรป เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจโดยมีจุมุ่งหมายที่จะยกระดับประเทศให้สูงขึ้น จนหลังจากเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 คำว่า “การพัฒนา” ได้เป็นที่นิยมใช้กันอย่างแพร่หลายทั่วโลก เพราะประเทศต่างๆ ล้วนประสบปัญหาจากสงคราม ต้องมีการปรับปรุงเมืองในทุกด้าน โดยเรียกว่า “การพัฒนา” (อ้างถึงใน เสาวลักษณ์ บุญโพธิ์อิทธิชาติ, 2540 : หน้า 5)

William W. Reeder ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับความหมายของการพัฒนาว่า “การพัฒนา” หมายถึงการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น (Development is a change for better อ้างถึงใน อัจฉรี ชาญประโคน, 2538 : หน้า 58)

นอกจากนี้ยังมีผู้ให้ความหมายของ “การพัฒนา” ไว้หลายความหมายดังนี้

- การพัฒนา หมายถึง ความเจริญก้าวหน้าโดยทั่วไป เช่น การพัฒนาหน่วยงาน ชุมชน หรือประเทศ คือการทำให้สิ่งเหล่านี้ดีขึ้น เจริญขึ้นตอบสนองความต้องการของคนส่วนใหญ่ได้ดียิ่งขึ้น หรืออาจจะกล่าวได้ว่า “การพัฒนา” เป็นกระบวนการของการเคลื่อนไหวจากสภาพที่ไม่น่าพอใจไปสู่สภาพที่น่าพอใจ (สนธยา พลศรี, 2533:)

- การพัฒนา คือการเปลี่ยนแปลงที่มีการกำหนดทิศทางหรือการเปลี่ยนแปลงที่ได้วางแผนไว้แน่นอนล่วงหน้า ซึ่งทิศทางที่กำหนดขึ้นจะต้องเป็นของดีสำหรับกลุ่มหรือชุมชนที่สร้างขึ้น (สัญญา สัญญาวิวัฒน์)

- การพัฒนา คือการเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น การเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะก้าวหน้าและในความก้าวหน้านั้นมีการเคลื่อนไหวของหลายสิ่งหลายอย่าง จากจุดหนึ่งไปสู่จุดหนึ่ง (T.R” Batman)

- การพัฒนา คือการเพิ่มขีดความสามารถของสังคมอย่างสูงสุด โดยไม่คำนึงถึงขีดจำกัดของเป้าหมาย หรือโครงสร้างพื้นฐานของสังคมที่มีอยู่ในปัจจุบัน (Norman Jacobs)

Irwin T. Sanders ได้มองการพัฒนาในด้านการพัฒนาชุมชน โดยมองในแง่ของยุทธศาสตร์ (Strategy) ของการดำเนินการ คือ มองการพัฒนาในรูปของกระบวนการ โดยมี 4 ขั้นตอนดังนี้

1. กระบวนการ (Process) คือการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีระบบ และมีขั้นตอนโดยเฉพาะและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง

2. วิธีการ (Method) คือเครื่องมือหรืออุปกรณ์ที่จะนำไปสู่จุดหมายปลายทางอย่างใดอย่างหนึ่งโดยเฉพาะ

3. โครงการ (Program) คือการดำเนินงานตามโครงการหรือแผนที่ต้องดำเนินไปอย่างมีระบบมีขั้นตอน มีวิธีการทำงานที่กำหนดขึ้นมาอย่างแน่นอน โดยร่างเป็นโครงการหรือแผนงานขึ้นตามหลักการพัฒนา

4. ขบวนการ (Movement) หรือการรณรงค์ หรือการร่วมมือของมวลชนเพื่อปฏิรูปความเป็นอยู่ในดีขึ้น

“การพัฒนาชุมชน” (Urban Community Development) หมายถึงการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนเมือง ให้มีลักษณะดีขึ้นกว่าเดิม ทั้งในด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม และสภาพแวดล้อม ชุมชน โดยอาศัยกระบวนการพัฒนาทั้ง 4 ขั้นตอนที่ได้กล่าวมา คือ กรรมวิธี (Process) วิธีการ (Method) โครงการ (Program) รวมไปถึงขบวนการ (Movement) ที่สอดคล้องกับเทคนิควิชาการ เทคโนโลยีสมัยใหม่ โดยมีความเหมาะสมกับสภาพการณ์และขีดความสามารถของนโยบาย วัตถุประสงค์และความต้องการของชุมชน โดยแท้จริง ทั้งนี้เพื่อให้เกิดดุลยภาพภายในชุมชนที่สามารถแสดงออกทางลักษณะเฉพาะตัวของชุมชนเมือง (Character of Town) ได้อย่างเต็มที่ แต่ทั้งนี้ต้องอาศัยความร่วมมือจากทั้งภาครัฐและเอกชน ประชาชนในชุมชน ร่วมมือประสานกันจากผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ ทั้งนักผังเมือง นักอนุรักษ์ นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี นักปกครอง เป็นต้น

นอกจากนี้ “การพัฒนา” หมายถึง การเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น โดยเน้นในทางความคิดและการกระทำ ใน 4 รูปแบบคือ

1. การเปลี่ยนแปลงในทางวิชาการหรือวิทยาศาสตร์
2. การเปลี่ยนแปลงต้องเหมาะสมกับสถานะการณ์
3. การเปลี่ยนแปลงนั้นเหมาะสมกับขีดความสามารถ
4. การเปลี่ยนแปลงนั้นต้องสอดคล้องกับนโยบายและวัตถุประสงค์ของประชาชน

5.2 กระบวนทรรศน์ใหม่ในการพัฒนา

เป็นที่ทราบกันแล้วว่า ความพยายามในการพัฒนาประเทศที่แล้มาโดยใช้ “กระบวนทรรศน์เก่า” คือ คิดแบบเก่าที่แยกกันทำ ตัวใครตัวมัน หรือบางที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกันระหว่างผู้ที่ทำงานอยู่ในเรื่องเดียวกัน ผลก็คือทำให้การพัฒนาไม่ประสบผลสำเร็จ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาใดๆ ก็ตาม ทั้งการพัฒนาชนบท พัฒนาเมือง พัฒนาชุมชน เป็นต้น และเป็นเรื่องยากที่จะแก้ไข ดังเช่น World Bank หรือธนาคารโลก ได้เข้าไปช่วยพัฒนาในประเทศต่างๆ แต่เมื่อมีการประเมินผลก็พบว่า ประชาชนไม่ได้รับประโยชน์เท่าที่ควร ทั้งที่โครงการต่างๆ ได้ทำมาอย่างดี มีผู้เชี่ยวชาญเข้ามาดูแลศึกษา พอเริ่มดำเนินการแล้วจะพบว่าตัวโครงการประสบผลตามแผนแต่ไม่ส่งผลถึงประชาชน

ทำให้เราพบว่าพัฒนานั้นไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้โดยอาศัยความรู้ทางวิชาการเพียงอย่างเดียว จะต้องอาศัยการเรียนรู้ร่วมกัน แบบมีปฏิสัมพันธ์จากการกระทำ (Interactive Learning Through Action) การพัฒนาเป็นเรื่องที่ละเอียดลึกลับซับซ้อนและเข้าใจได้ยาก จึงจำเป็นต้องเรียนรู้จาก “การกระทำ” นั้นเอง เมื่อมีการกระทำ ความ “รู้จริง” จึงจะเกิดเป็นความรู้เกี่ยวกับโลกแห่งความจริง ไม่ใช่ทฤษฎีหรือ

จินตนาการ และเป็นการเรียนรู้ข้อทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง เช่น ฝ่ายประชาชนเอง ข้าราชการ องค์การพัฒนาเอกชน ภาคธุรกิจ ฯลฯ ซึ่งจะช่วยกันมีส่วนเรียนรู้ร่วมกันแบบมีปฏิสัมพันธ์จากการกระทำ เกิดเป็นแนวทางการพัฒนาใหม่ขึ้น

“กระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนา” (New Development Paradigm) หมายถึง “กระบวนความคิดและการปฏิบัติที่ทุกฝ่ายเข้ามาเรียนรู้ร่วมกัน โดยการทำงานด้วยกัน ใช้ความพยายามร่วมกันและไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน”

กระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนา เป็นกระบวนความคิดที่ต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกฝ่าย โดยเฉพาะความร่วมมือ “เบญจภาคี” ซึ่งได้แก่องค์กรประชาชน ภาครัฐบาล ภาคธุรกิจ องค์กรเอกชน และนักวิชาการ เข้ามาร่วมมือในกระบวนการพัฒนาเพื่อเสริมพลังของแต่ละฝ่ายให้แข็งแกร่งยิ่งขึ้น โดยการคิดและเรียนรู้ร่วมกันอย่างมีปฏิสัมพันธ์ โดยการปฏิบัติอย่างจริงจัง (Interactive Learning Through Action) ซึ่งทุกฝ่ายต้องร่วมมือปฏิบัติ โดยเห็นความเข้าใจกัน

หัวใจของการพัฒนาที่จะให้ประสบผลสำเร็จ ทุกเรื่องอยู่ที่การเกิดเป็นชุมชน (Community Building)

“ความเป็นชุมชน” หมายถึง คนจำนวนหนึ่งที่มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน เข้ามาติดต่อสื่อสารกัน (Communicate) ซึ่งการเกิดชุมชนเกิดจากการสื่อสารปฏิสัมพันธ์กัน ดังนั้นการที่เราจะสามารถผลักดันกระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาให้มีผลในการปฏิบัตินั้นต้องใช้กระบวนทำให้ทุกฝ่ายเข้ามามีส่วนร่วมในการทำงาน และเรียนรู้กัน โดยที่ทุกฝ่ายที่ประกอบขึ้นเป็นเบญจภาคี คือ

1. ชุมชน ได้แก่ องค์กรประชาชน สถาบันครอบครัว สถาบันศาสนา อาสาสมัคร และประชาชนทั่วไป
2. รัฐ ได้แก่ รัฐบาล หน่วยงานรัฐบาลทั้งท้องถิ่นและส่วนกลาง
3. นักวิชาการ ได้แก่ สถาบันการศึกษา ผู้ทรงคุณวุฒิ ผู้เชี่ยวชาญ และผู้ชำนาญการต่างๆ
4. องค์กรเอกชน ได้แก่ มูลนิธิ สมาคม องค์กรสาธารณะประโยชน์ องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรการกุศล สื่อมวลชน ตลอดจนชมรมและกลุ่มต่างๆ
5. องค์กรธุรกิจ ได้แก่ บริษัท ห้างร้าน และนักธุรกิจ

นอกจากการร่วมมือกันของเบญจภาคี ทั้ง 5 ส่วนแล้ว เพิ่มการมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่น หรือโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน (Popular Participation) หมายถึงประชาชน รวมทั้งองค์กรเอกชน (Non-Governmental Organization) องค์กรของประชาชน (People Organization) ภาคเอกชน (Private Sector) สามารถมีบทบาทและส่วนร่วมในการพัฒนา ทั้งในกระบวนการตัดสินใจ วางแผนและจัดโครงการ โดยที่รัฐควรเปิดโอกาสให้ประชาชนกลุ่มต่างๆ ในสังคมทั้งองค์กรอาสาสมัคร องค์กรสังคมสังเคราะห์ องค์กรศาสนา องค์กรในชุมชน สามารถแสดงความคิดเห็นและมีส่วนร่วมในการพัฒนาอย่างแท้จริง เพราะประชาชนย่อมรู้ความต้องการและความปรารถนาของตนดี จะได้เข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา การกำหนด นโยบายและวางแผนด้วย

5.3 แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาเมืองในแผนพัฒนาต่างๆ

ระดับประเทศ

1. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8

1.1 สถานการณ์การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมไทยในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมา

จากความเจริญก้าวหน้า จากการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศไทยตั้งแต่แรกเริ่มจนถึงแผนพัฒนาฉบับที่ 7 เกิดการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของเศรษฐกิจ เข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม ได้ส่งผลให้โครงสร้างทางสังคมได้เปลี่ยนไปด้วย โดยสามารถสรุปได้ดังนี้

1. สังคมไทยได้ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดีในการพัฒนาเศรษฐกิจ ดังจะเห็นได้จากการขยายตัวอยู่ในระดับสูงถึงร้อยละ 7.8 ต่อปี รายได้ต่อหัวจาก 2,100 บาทในปี 2504 เป็น 68,000 บาทในปี 2538 สัดส่วนของคนยากจนของประเทศลดลงเหลือร้อยละ 13.7 ในปี 2535 เปรียบเทียบกับเป้าหมายร้อยละ 20 ที่กำหนดไว้ในแผนพัฒนาฉบับที่ 7 ฐานะทางการเงินและการคลังของประเทศมีความมั่นคงและยอมรับจากนานาประเทศ ส่วนการลงทุนของภาครัฐได้สร้างโครงสร้างพื้นฐานและบริการพื้นฐานทางสังคม ทำให้คนไทยมีรายได้ ฐานะและความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นมาตลอด

2. แม้ว่าการพัฒนาประเทศจะบรรลุเป้าหมายทางเศรษฐกิจก็ตาม แต่กิจกรรมและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจก็ยังกระจุกตัวอยู่ในภาคมหานครและปริมณฑล รายได้ต่อหัวของคนไทยในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลยังสูงกว่าภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศมาก ช่องว่างระหว่างรายได้และโอกาสที่จะได้รับจากผลขยายตัวทางเศรษฐกิจที่ผ่านมาได้ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของคนไทยส่วนใหญ่และการพัฒนาประเทศในระยะยาว

3. ผลของการพัฒนาที่ผ่านมา ทำให้คนไทยส่วนใหญ่ได้รับการบริการทางโครงสร้างพื้นฐาน และบริการพื้นฐานทางสังคมมากขึ้นในระดับที่น่าพอใจ ทั้งการให้บริการไฟฟ้า การคมนาคมขนส่ง การศึกษาโดยคนในชนบท มีการศึกษาสูงขึ้น และการสาธารณสุข

4. การมุ่งเน้นการแข่งขันเพื่อสร้างความมั่งคั่งในด้านรายได้ ทำให้คนไทยและสังคมไทยมีความเป็นวัตถุนิยมมากขึ้น เกิดปัญหาด้านพฤติกรรมของคนในสังคม คือ การหย่อนในศีลธรรม จริยธรรม ขาดระเบียบวินัย การเอาตัวเอาเปรียบ ส่งผลให้วิถีชีวิตและค่านิยมดั้งเดิมที่ดีงามของไทยจางหายไปพร้อมกับการล่มสลายของสถาบันครอบครัว ชุมชน และวัฒนธรรมของท้องถิ่น และสภาพแวดล้อมที่มาจากกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาเมือง

5. การเร่งรัดพัฒนาทางเศรษฐกิจ ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ทำให้ทรัพยากรทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลงไปมาก ซึ่งจะเห็นได้จาก มลภาวะต่างๆ ทั้งเสียง อากาศ ชยะ ทั้งในกรุงเทพมหานคร และเมืองหลักในภูมิภาค ได้เกิดผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของคนไทยโดยทั่วไปอย่างกว้างขวาง เพราะการพัฒนาที่ผ่านมาได้คำนึงถึงต้นทุนและการจัดการด้านทรัพยากรธรรมชาติ รวมถึงการมองข้ามการพัฒนาคุณค่าของความเป็นคน ละเลยภูมิปัญญาและวิถีชีวิตความเป็นอยู่พื้นฐานของความเป็นไทย ที่จะส่งผลให้เกิดเป็นแก่นแท้ของการพัฒนา

1.2 ประเด็นของการพัฒนา

เพื่อให้เกิดความสอดคล้องจากการพัฒนาที่ผ่านมา ทำให้ต้องหันมามองคนซึ่งอยู่ในสังคม และเป็นรากฐานของการพัฒนา ซึ่งโดยผ่านมาแล้วเราจะพบว่าการพัฒนาที่ผ่านมา เศรษฐกิจของเราดีขึ้น เมืองมีการเจริญเติบโตจากกระแสการพัฒนาต่างๆ แต่สภาพสังคมของเรากำลังแย่ลง ทำให้การพัฒนาที่ผ่านมาไม่ยั่งยืนและล่มสลายลงจากการที่เศรษฐกิจของเราได้ทรุดลงในปี 2540 นี้ เพื่อให้ก้าวไปสู่การพัฒนาและเป็นวิสัยทัศน์ในระยะยาว ทำให้ประเด็นหลักของการพัฒนาในฉบับที่ 8 ได้เปลี่ยนแปลงนโยบายการพัฒนา โดยแตกต่างจากแผนพัฒนาฉบับอื่นๆ อย่างสิ้นเชิง โดยมีประเด็นการพัฒนาดังนี้

1. การพัฒนาศักยภาพของคน

ประกอบด้วยส่งเสริมให้ประเทศมีโครงสร้างทางประชากรที่เหมาะสม มีการกระจายตัวของประชากรที่สอดคล้องกับศักยภาพและโอกาสการพัฒนาในแต่ละพื้นที่ของประเทศ โดยการปรับปรุงกระบวนการเรียนรู้ด้านการพัฒนาจิตใจให้เกิดผลในทางปฏิบัติ การพัฒนาสติปัญญาและทักษะของแรงงานไทยให้มีคุณภาพมากขึ้น รวมทั้งการพัฒนาสุขภาพและพลานามัยของคนไทย

2. การพัฒนาสภาพแวดล้อมของสังคมให้เอื้อต่อการพัฒนาคน

ประกอบด้วยแนวทางการเสริมสร้างความเข้มแข็งของครอบครัวของชุมชน การสร้างโอกาสให้คน ครอบครัว ชุมชน มีส่วนร่วมในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเองและสังคม การพัฒนาระบบความมั่นคงทางสังคม เพื่อสร้างหลักประกันด้านต่างๆ แก่ประชาชนส่งเสริมให้วัฒนธรรมมีบทบาทในการพัฒนาคนและประเทศให้สมดุลและยั่งยืน

3. การเสริมสร้างศักยภาพการพัฒนาภูมิภาคและชนบทเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนอย่างทั่วถึง

ประกอบด้วยแนวทางการกระจายโอกาสและความเจริญด้วยการพัฒนาพื้นที่ในภูมิภาค การพัฒนามีส่วนร่วมในการพัฒนาและการกระจายการพัฒนาด้วยการเพิ่มศักยภาพขององค์กรชุมชน การสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้และขยายเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน การเข้ามามีบทบาทร่วมในการพัฒนาของภาคธุรกิจ เอกชนและองค์กรพัฒนาเอกชน

4. การพัฒนาสมรรถนะทางเศรษฐกิจเพื่อสนับสนุนการพัฒนาคน และคุณภาพชีวิต

ประกอบด้วยการเจริญเติบโตอย่างมีเสถียรภาพ การปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจให้เข้มแข็ง เพื่อให้ทันกับสถานการณ์เศรษฐกิจโลก และยกระดับคุณภาพชีวิตของคนไทย ตลอดจนการพัฒนาพื้นที่ ชุมชน และการบริการโครงสร้างพื้นฐาน

5. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ประกอบด้วยแนวทางการบริหารจัดการเพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติให้มีความสมบูรณ์ เกิดความสมดุลต่อระบบนิเวศวิทยา รวมทั้งการดูแลรักษาสภาวะแวดล้อมเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนและเป็นฐานของการพัฒนาประเทศในระยะยาว

6. การพัฒนาประชาธิปไตย

เป็นการพัฒนาภาคีรัฐให้มีสมรรถนะและพันธมิตรหลัก ในการเสริมสร้างศักยภาพและสมรรถนะของคน ทำให้คนในสังคมเป็นพันธมิตรกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ และมีส่วนร่วมในการพัฒนาประเทศซึ่งประกอบด้วยแนวทางการพัฒนาเพื่อเสริมหลักนิติธรรมในการบริหารรัฐกิจ การจัดการแก้ไขความขัดแย้งในสังคมด้วยสันติวิธี สนับสนุนให้ประชาชนทุกภาคทุกส่วนของสังคมมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะของภาคีรัฐ เพิ่มประสิทธิภาพ

ภาพของภาครัฐด้วยการปรับปรุงระบบราชการ ตลอดจนการสร้างความร่วมมือในวงการบริหารรัฐ โดยการสร้างความรู้ความเข้าใจด้านนโยบายสาธารณะและการกำหนดระเบียบวาระของชาติ

7. การบริหารจัดการเพื่อให้มีการนำแผนพัฒนาไปดำเนินการให้เกิดผลในทางปฏิบัติ

ประกอบด้วยแนวทางการแปลงแผนสู่การปฏิบัติด้วยระบบการจัดการในระบบการจัดการในระดับพื้นที่ตามภารกิจของหน่วยราชการและการมีส่วนร่วมจากทุกฝ่ายในสังคม การพัฒนากลไกของรัฐในการปฏิบัติงาน การเร่งรัดกฎหมายให้เป็นไปในแนวทางของระบบกฎหมายมหาชน เพื่อเอื้ออำนวยต่อการจัดกฎหมายให้รองรับแผนพัฒนา การปรับบทบาทการมีส่วนร่วมของภาคีเพื่อการพัฒนา

ระดับภาค

2. แนวทางการพัฒนาภาคใต้ ตามแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540-2544

วัตถุประสงค์ของการจัดทำแนวทางการพัฒนาภาคใต้ ตามแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540 - 2544 ลงสู่ภาค เพื่อเป็นกรอบจัดทำแผนพัฒนาจังหวัดที่สอดคล้องกันระหว่างนโยบายการพัฒนาประเทศกับสภาพแวดล้อมของแต่ละพื้นที่ หรือแต่ละจังหวัด ประกอบกับการมีส่วนร่วมของพหุภาคีด้วย คือ ศูนย์พัฒนาภาคีได้ร่วมกับธนาคารแห่งประเทศไทย สาขาหาดใหญ่ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ เป็นองค์กรจัดทำ

2.1 ศักยภาพและโอกาสการพัฒนาภาคใต้

ในปี 2540 - 2544 อันเป็นปีเริ่มต้นของแผนพัฒนาฉบับที่ 8 และแนวทางการพัฒนาภาคใต้ ประชากรภาคใต้มีจำนวน 8.061 และ 8.427 คน หรือร้อยละ 13.30 และ 13.39 ของประเทศ โดยจังหวัด นครศรีธรรมราชมีประชากรมากที่สุด รองลงมาคือ สงขลาและสุราษฎร์ธานี ตามลำดับ ประชากร 3 จังหวัด รวมกัน มีจำนวนเกือบครึ่งหนึ่งหรือสัดส่วนร้อยละ 46.39 ของภาค ซึ่งเป็นสัดส่วนเดียวกันกับเมื่อ 20 ปีก่อน

ทำให้การกระจายตัวของประชากรในภาคใต้ในแผนพัฒนาฯ เหมาะสมต่อการพัฒนา เว้นบางพื้นที่ที่มีประชากรตั้งถิ่นฐานหนาแน่น คือ เมืองปัตตานี เมืองสงขลา - หาดใหญ่ เมืองนครศรีธรรมราช เมืองภูเก็ต แต่ก็ถือได้ว่ามีสัดส่วนที่ยังเหมาะสมต่อการพัฒนา

สังคมของทางภาคใต้ในอดีต มีความหลากหลายค่อนข้างมาก ทั้งนี้เป็นผลมาจากที่ตั้งของชุมชนหรือสภาพภูมิศาสตร์ เชื้อชาติ ศาสนาและอาชีพ ความหลากหลายดังกล่าวก่อให้เกิดการพึ่งพาอาศัยกัน จากอดีต - ปัจจุบัน ทำให้มีการผสมผสานความหลากหลายดังกล่าวเข้าด้วยกันจนเกิดความลงตัว “ทางวัฒนธรรม

ธรรมและวิถีชีวิตของคน” และกลายเป็น “ท้องถิ่นนิยม” รักหมูกณะ ภูมิใจในถิ่นกำเนิด มีประเพณีและพิธีกรรมหลากหลายอย่างที่ผูกพันสมาชิกภายในครอบครัวและเครือญาติเข้าด้วยกัน การพึ่งพาอาศัยหรืออยู่ร่วมกันของชุมชนดังกล่าว มีลักษณะของ “ชุมชนเครือข่าย” ซึ่งสามารถแปรรูปเข้าสู่รูปธรรมของการพัฒนา

2.2 ประเด็นของการพัฒนา

การพัฒนาภูมิภาคที่ผ่านมาที่สำคัญ คือการพัฒนาเมืองสุราษฎร์ธานีและเมืองสงขลา - หาดใหญ่ ให้เป็นเมืองศูนย์กลางความเจริญและเมืองศูนย์กลางการพัฒนาอุตสาหกรรมตอนบนและตอนล่างของภาค การพัฒนาเมืองภูเก็ตให้เป็นเมืองศูนย์กลางความเจริญ เมืองท่าและเมืองท่องเที่ยวทางทะเลทางทิศตะวันตกของภาคและอนาคตจะได้รับการพัฒนาให้เป็นเมืองนานาชาติที่มีแหล่งงาน ที่พักอาศัยบริการทั้งเศรษฐกิจและสังคมที่ทันสมัยควบคู่ไปกับการอนุรักษ์ การจัดทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

จากการพัฒนาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่า ในแผนพัฒนาฯ จะเน้นการพัฒนาเศรษฐกิจ ทำให้คนมีรายได้ แต่ไม่ได้เห็นทางด้านสังคมและจิตใจ ทำให้ในแนวทางการพัฒนาภาคได้ช่วยให้คนในกลุ่มต่างๆ อาทิ ชาวควนเขก ชาวบก ชาวเล ของสังคมภาคใต้เข้าใจบทบาทซึ่งกันและกัน มีจิตสำนึกต่อชุมชนท้องถิ่น มีความเป็นปึกแผ่น มีความสามัคคีช่วยเหลือกันและร่วมมือแก้ไขปัญหาท้องถิ่นโดยไม่รอภาครัฐ

โดยชุมชนท้องถิ่นสามารถกำหนดการศึกษาของตนเองได้ โดยให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน ความรู้ของท้องถิ่นได้รับการให้คุณค่า การพัฒนาและปรับมาใช้ อีกทั้งยังสามารถรักษาและถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ด้วย

สังคมของภาคใต้ถือได้ว่าเป็นสังคมที่มีความเป็นปึกแผ่น มีคุณธรรม เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีสถาบันครอบครัวที่อบอุ่นและชุมชนที่เข้มแข็ง ไม่ค่อยมีการโยกย้ายเร่ร่อน มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีแผนพัฒนาจังหวัดและภาคที่เน้นการพัฒนาที่สอดคล้องกับสภาพความต้องการของท้องถิ่น และมีกระบวนการจัดทำแผนที่ให้ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมรวมทั้งต้องสอดคล้องกับแผนพัฒนาระดับชาติด้วย

เพื่อให้สังคมบรรลุสิ่งที่พึงปรารถนาภายใต้ศักยภาพและโอกาสการพัฒนาภาคใต้ โดยมีประเด็นการพัฒนา ดังนี้

1. การพัฒนาศักยภาพของคนภาคใต้

ส่งเสริมให้ภาคใต้มีจำนวนและโครงสร้างประชากรที่เหมาะสมและมีการกระจายตัวที่สอดคล้องกับศักยภาพและโอกาสการพัฒนาพื้นที่ โดยปรับเปลี่ยนกระบวนการเรียนรู้และจิตใจจากสภาพสังคมไทยภาคใต้ที่มีแนวโน้มจาก “ครอบครัวแตกแยก ชุมชนล่มสลาย” เป็น “ครอบครัวปรองดอง ชุมชนกลมเกลียว”

2. การพัฒนาสภาพแวดล้อมของสังคมให้ส่งเสริมและสนับสนุนการพัฒนาคนภาคใต้

โดยการเสริมสร้างความเข้มแข็งของครอบครัวและชุมชน โดยเพิ่มการเรียนการสอนให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการกำหนดหลักสูตรการเรียนการสอนของท้องถิ่น สนับสนุนให้ผู้ทรงภูมิปัญญาในท้องถิ่น กลุ่มหรือองค์กร ถ่ายทอดประสบการณ์และความรู้ในลักษณะเครือข่าย ตลอดจนการถ่ายทอดประสบการณ์ สนับสนุนให้สมาชิกของครอบครัวเข้าร่วมกิจกรรมกลุ่มเศรษฐกิจชุมชนและดำเนินการธุรกิจอุตสาหกรรมชุมชนที่สอดคล้องกับทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ให้ความสำคัญเกี่ยวกับวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาคนและสังคม โดยสนับสนุนให้คนภาคใต้ได้ให้ความสัมพันธ์กันในรูปเครือข่ายและพึ่งพากันในด้านต่างๆ ทั้งแรงงาน เงินทุน และทรัพยากรร่วมกัน นำเอาวัฒนธรรมมาปรับใช้ให้สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตในปัจจุบันและอนาคต

3. การเสริมสร้างศักยภาพการพัฒนาภูมิภาคและชนบทเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของคนภาคใต้อย่างทั่วถึง

เสริมสร้างกระบวนการพัฒนาคน พัฒนาระบบการเรียนรู้ และเครือข่ายการเรียนรู้ของประชาชนและชุมชน เพื่อเตรียมประชาชนและผู้นำชุมชนให้เข้มแข็ง โดยให้ชุมชนเป็นศูนย์กลางการพัฒนาความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวและชุมชน มีส่วนร่วมในการจัดการบริการสังคมและทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าชุมชน ทะเลชุมชน สนับสนุนให้เกิดองค์กรอนุรักษ์และบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ อย่างเช่นกรณี ทะเลสาบสงขลา เป็นต้น

4. การพัฒนาสมรรถนะทางเศรษฐกิจเพื่อสนับสนุนการพัฒนาคนและคุณภาพชีวิตของคน

สร้างฐานการผลิตของภาคใต้ให้พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงของตลาดโลก โดยเน้นทางภาคเกษตรกรรม ทั้งยางพารา การประมง ผลไม้ ข้าว ปาล์มน้ำมัน เพื่อส่งเสริมให้เกิดเป็นอุตสาหกรรมเพื่อการแปรรูปเชื่อมโยงกับวัตถุดิบของภาคใต้ เน้นการพัฒนาและส่งเสริมการท่องเที่ยวให้เป็นแหล่งรายได้หลักของภาคใต้ต่อเนื่องในระยะยาว โดยการพัฒนาเชิงอนุรักษ์ พัฒนาศักยภาพทางเศรษฐกิจของพื้นที่

4.1 พัฒนาพื้นที่ชายฝั่งทะเลภาคใต้ (SSB) ครอบคลุมพื้นที่ 5 จังหวัดภาคใต้ตอนบนคือ

สุราษฎร์ธานี พังงา ภูเก็ต กระบี่ และนครศรีธรรมราช เป็นฐานการผลิตอุตสาหกรรมกลั่นน้ำมัน อุตสาหกรรมปิโตรเคมี ต่อเนื่องเป็นประตูเชื่อมโยงกับเอเชียตะวันออกเฉียง/กลุ่มอินโดจีน กับเอเชียใต้ ตะวันออกกลาง โดยการพัฒนา “สะพานเศรษฐกิจ” (Landbridge)

4.2 พัฒนาพื้นที่ 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ประกอบด้วย สงขลา, สตูล, ปัตตานี, ยะลา และนราธิวาส เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ ยกระดับรายได้ โดยแบ่งพื้นที่เป็น 6 กลุ่ม

1. กลุ่มพื้นที่ศูนย์กลาง ประกอบด้วย สงขลา - หาดใหญ่ สะเตา มีบทบาทเป็นศูนย์กลางความเจริญทางเศรษฐกิจ อุตสาหกรรม การเงินและเทคโนโลยี

2. กลุ่มพื้นที่ตอนใน ประกอบด้วย พื้นที่ตอนล่างของ จ.สงขลา, ปัตตานี, ยะลา เน้นการพัฒนาทางการเกษตร การพัฒนาชนบท

3. กลุ่มพื้นที่ฝั่งอ่าวไทย ประกอบด้วยบริเวณชายฝั่งทะเลสงขลา, ปัตตานี, นราธิวาส เน้นการพัฒนาด้านการประมง

4. กลุ่มพื้นที่แม่น้ำโก - ลก ประกอบด้วย พื้นที่ใน อ.เมือง - ตากใบ - สุไหงโกลก - วั้ง - จ.นราธิวาส เน้นการพัฒนาเป็นศูนย์กลางชุมชนเศรษฐกิจชายแดน

5. กลุ่มพื้นที่ฝั่งทะเลอันดามัน ในเขต จ.สตูล เน้นการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

6. กลุ่มพื้นที่ทะเลสาบสงขลา ประกอบด้วยเขตพื้นที่ต่อเนื่องของ จ.สงขลา, นครศรีธรรมราช, พัทลุง เน้นการพัฒนาอาชีพเกษตรแบบยั่งยืน การฟื้นฟูอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติที่เสื่อมโทรม

พร้อมทั้งโครงการพัฒนาเขตเศรษฐกิจ 3 ฝ่าย อินโดนีเซีย - มาเลเซีย - ไทย (IMT - GT) พัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งอำนวยความสะดวก รวมทั้งปรับปรุง - แก้ไขกฎ ระเบียบที่เกี่ยวข้องเพื่อสนับสนุนการพัฒนาภายใต้กรอบความร่วมมือ

4.3 พัฒนาชุมพร - ระนอง เป็นพื้นที่เชื่อมโยงฝั่งอ่าวไทยและฝั่งทะเลอันดามันทางตอนบนของภาค รวมทั้งเชื่อมโยงกับพื้นที่ อ.บางสะพาน จ.ประจวบคีรีขันธ์ ในลักษณะสามเหลี่ยมเศรษฐกิจ (Growth Triangle) ภายในประเทศ

4.4 พัฒนาพื้นที่ที่มีความกลมกลืนทางสังคม วัฒนธรรมท้องถิ่นและความเกี่ยวเนื่องกันในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ รวมทั้งมีลักษณะจำเพาะของพื้นที่ที่โดดเด่น โดยกำหนดแนวทางการพัฒนาระดับพื้นที่ดังนี้

1. พัฒนาพื้นที่นครศรีธรรมราช - ตรัง เพื่อเชื่อมโยงเศรษฐกิจการค้า การลงทุน และการท่องเที่ยว
2. พัฒนาพื้นที่เกาะภูเก็ต - อ่างพังงา - กระบี่ และพื้นที่เชื่อมโยง คือ เกาะสมุย/พังงา เพื่อให้เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวทางทะเลของโลก โดยพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวระดับสากลและการอนุรักษ์
3. พัฒนาพื้นที่สงขลา - สตูล ให้เป็นพื้นที่ทำธุรกิจการค้า อุตสาหกรรมและการท่องเที่ยวชายแดนไทย - มาเลเซีย ร่วมกัน
4. พัฒนาพื้นที่ปัตตานี - ยะลา - นราธิวาส ให้เป็นฐานเศรษฐกิจด้านหน้าตอนใต้สุดของประเทศ โดยเน้นการพัฒนาครบคมนาคมขนส่ง นำการพัฒนาพื้นที่ให้สามารถเชื่อมโยงและเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน

5. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

โดยการฟื้นฟู บูรณะและพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งทะเลไทย, ทะเลสาบสงขลา ทรัพยากร ดิน ป่าไม้ ป่าชายเลน ป่าพรุและพื้นที่ชุ่มน้ำ ทรัพยากรแหล่งน้ำ แร่ธาตุต่างๆ ให้มีการนำเอาไปใช้อย่างมีระบบ ร่วมกันป้องกันและรักษาสภาพแวดล้อมของเขตเมืองและชุมชนเมืองขนาดใหญ่ ที่มีความหนาแน่นสูง รวมทั้งแหล่งจ้างงานและการท่องเที่ยว อาทิ เทศบาลนครหาดใหญ่ เทศบาลเมืองภูเก็ต

โดยส่งเสริมบทบาทของชุมชนและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ บริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมถึงการปรับระบบการผลิตของภาคให้เอื้ออำนวยต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม พร้อมกับการสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยการรณรงค์ให้การศึกษาและอบรม และอาศัยบทบาทของผู้นำชุมชน

ระดับท้องถิ่น

3. แผนพัฒนาเทศบาลเมืองสงขลา

การกำหนดประเด็นหลักของการพัฒนาจากนโยบาย มีที่มาจากหลายระดับทั้งนี้เพื่อให้แผนพัฒนาเทศบาลประสานสอดคล้องกับแผนในระดับต่างๆ ทั้งในด้านแนวคิดและการกำหนดแผนงานโครงการ

โดยมีแนวทางและที่มาของการกำหนดประเด็นหลักจากการพัฒนานโยบายที่สำคัญดังนี้

1. แนวความคิดตามแผนพัฒนา ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 – 2544)
2. ทิศทางการพัฒนาจังหวัดสงขลา 5 ปี (พ.ศ. 2540 – 2544)

จากแนวทางค่านโยบายดังกล่าวข้างต้น เทศบาลสามารถกำหนดประเด็นหลักของการพัฒนาจากนโยบายได้ดังนี้

3.1 ประเด็นของการพัฒนา

1. พัฒนาด้านการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน

เร่งรัดปรับปรุงระบบจราจรและโครงข่ายถนนให้ได้มาตรฐาน โดยกำหนดให้มีถนนสายรอบเมือง (City Belt) ปรับเส้นทางเดินรถและโครงข่ายถนนรอง ปรับปรุงถนนทุกสายเป็น คสล. โดยเริ่มจากถนนสายหลักของเมือง ติดตั้งสัญญาณไฟจราจร กำหนดให้มีเลนสำหรับยานพาหนะทั้งสองล้อและสามล้อ (Bi - Way/Tri - Cycles Lane) ติดตั้งระบบบำบัดน้ำเสียก่อนปล่อยสู่สาธารณะ คูระบายน้ำต้องเป็นแบบปิดทั้งหมด

2. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของแผนพัฒนาเทศบาลระยะปานกลาง 5 ปี (พ.ศ. 2540 – 2544)

2.1 จะสนับสนุนให้องค์กรท้องถิ่น ชุมชน ประชาชนมีบทบาทมากขึ้น มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตั้งแต่ขั้นตอนของการวางแผน การปฏิบัติตามแผนและการติดตามประเมินผลอย่างจริงจังและต่อเนื่อง

2.2 ส่งเสริมและสนับสนุนให้นำมาตรการทางกฎหมายไปสู่การปฏิบัติโดยเร่งรัด ปรับปรุงระเบียบและข้อกฎหมายต่างๆ และประชาสัมพันธ์ให้ปฏิบัติตามระเบียบอย่างจริงจัง

2.3 เร่งรัดให้นำหลักการ “ผู้ก่อให้เกิดมลพิษต้องเป็นผู้จ่าย” เป็นแนวทางในการแก้ปัญหา

สิ่งแวดล้อมเมือง

2.4 พัฒนาคอนโดสร้างจิตสำนึกให้มีส่วนร่วมในการรับผิดชอบต่อส่วนรวมในการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม

2.5 อนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ และแหล่งท่องเที่ยวที่มีความสวยงาม

2.6 พัฒนาเมืองสงขลาให้มีความสวยงาม สะอาด เป็นระเบียบเรียบร้อย กลมกลืนกับธรรมชาติ โดยเน้นการอนุรักษ์และฟื้นฟู

2.7 จะพัฒนา “เมืองสงขลาให้เป็นเมืองตัวอย่าง” ในการประสานงานร่วมมือกันทำงานเพื่อให้สงขลาเป็นเมืองที่น่าอยู่

2.8 การพัฒนาทุกกรณีต้องไม่ทิ้งเอกลักษณ์ หรือสัญลักษณ์ของเมือง โดยเน้นการอนุรักษ์และฟื้นฟูของดีเมืองสงขลา ภูมิปัญญาท้องถิ่นและการมีส่วนร่วมของประชาชน

3. การพัฒนาเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว

โดยส่งเสริมการฝึกอบรมและพัฒนาฝีมือแรงงาน เพื่อเพิ่มขีดความสามารถของกลุ่มผู้ใช้แรงงานและทักษะในการประกอบอาชีพ เน้นกลุ่มผู้ใช้แรงงานจากประชาชนทั้ง 22 ชุมชนเป็นเป้าหมายหลัก เร่งรัดปรับปรุงสาธารณูปโภค สาธารณูปการ และสิ่งอำนวยความสะดวกด้านการท่องเที่ยว เพื่อพัฒนาเมืองสงขลาให้เป็นเมืองท่องเที่ยวที่ได้มาตรฐานสากล โดยการพัฒนาเมืองทุกกรณีต้องไม่ทิ้งเอกลักษณ์หรือสัญลักษณ์ของเมือง

4. การพัฒนาสังคม

จัดให้มีคณะกรรมการศึกษาเมืองเพื่อดูและบริหาร Pool บุคลากรทางการศึกษา เพื่อยกระดับการจัดการศึกษาของเทศบาลให้ดียิ่งขึ้น และส่งเสริมให้โรงเรียนเทศบาลเป็นโรงเรียนของชุมชนอย่างแท้จริง ส่งเสริมวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของท้องถิ่น อันก่อให้เกิดความภาคภูมิใจ ความรักและความสามัคคีของประชาชน และนำมาซึ่งความสงบสุขและการพัฒนาที่ยั่งยืน รวมถึงด้านการสาธารณสุขให้ประชาชนได้รับการบริการอย่างทั่วถึง

5. นโยบายทางการเมืองการบริหาร

พัฒนาในด้านการส่งเสริมให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจ และมีส่วนร่วมในการปกครองทุกระดับ ทั้งระดับท้องถิ่น ระดับจังหวัด และระดับชาติ จัดให้มีการอบรม อปพร. ให้ประชาชนในท้องถิ่นช่วยกันรักษา ความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยของชุมชน รวมถึงมีการปรับปรุงและจัดหาเครื่องมือเครื่องใช้ในการป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยให้เพียงพอต่อความปลอดภัยของชีวิตและทรัพย์สินของประชาชน